

UDK: 94(497.1)“1945/1990”:32
323.22(497.5)“1945/1990”
Pregledni članak
Primljeno: 15. 3. 2007.
Prihvaćeno: 24. 5. 2007.

Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. - 1990.*

KATARINA SPEHNJAK

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

TIHOMIR CIPEK,

Fakultet političkih znanosti, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se, na temelju literature i građe, analiziraju pojave disidentstva, opozicije i otpora komunističkom sustavu u Jugoslaviji i Hrvatskoj u razdoblju 1945. – 1990.

Ključne riječi: Hrvatska, Jugoslavija, komunizam, disidenti, opozicija

I. Uvod

Ovaj je rad pokušaj rekonstrukcije “mikrohistorije” otpora, opozicije i disidentstva u komunističkom sustavu u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Na početku treba naglasiti da su materijali za analizu relativno oskudni, jer su historijska, politološka i sociološka istraživanja ovog predmeta na samim počecima.¹ Domaća literatura o disidentskom djelovanju u Jugoslaviji vrlo je oskudna: nakon sloma komunističke diktature i raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) interes historiografija novih država usmjerio se na ranija

* Temelj ovom radu je referat “Opposition, Dissidenten und Widerstand gegen das kommunistische System in Kroatien 1945-1990” na međunarodnom znanstvenom skupu *Opposition und Dissidenz in den staatssozialistischen Staaten Mittelosteuropas*, Frankfurt an der Oder 2. - 4. XI. 2001., a pod naslovom “Croatia” objavljenom u knjizi *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Ed. by Detlef Pollack - Jan Wielgohs, Aldershot 2004., 185.-206. Ovom prigodom članak je znatno proširen, s težištem na pregledu disidentskih i opozicijskih aktivnosti sedamdesetih godina. Zahvaljujemo prof. dr. Marijanu Maticki na korisnim primjedbama.

¹ Opsežna istraživanja su načinjena o Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS), kao i djelovanju ostataka ustaških formacija nakon kraja Drugoga svjetskog rata (“križarima”). Otpor Staljinovih pristaša protiv Titove politike emancipacije od Moskve, kao i seljački otpor kolektivizaciji poljoprivrede, također su relativno dobro istraženi. Ima i nekoliko studija o Katoličkoj crkvi. Istraživanja “hrvatskog proljeća” 1971./1972. tek su započela. Cjelovitih proučavanja “disidentstva” kao fenomena još uvijek nema.

razdoblja i teme, osobito teme Drugoga svjetskog rata i na početke nacionalne integracije. Razdoblje komunističke vladavine, osim istraživanja aspekta represije sustava, uglavnom se prepustilo zaboravu. Tek manji dio prijašnjih disidenata objavio je svoja sjećanja.

Najvažniji i najvredniji arhiv za istraživanje hrvatskog aspekta ove problematike je Hrvatski državni arhiv (HDA) u Zagrebu s opsežnom građom društveno-političkih organizacija i institucija nakon 1945. Osobit značaj ima fond Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH). Građa je, iako bez obavijesnih pomagala, dostupna javnosti i u dobrome stanju. Prijeko potreban izvor za proučavanje ove problematike su i fondovi u prijašnjim savezним arhivima, Arhivu Jugoslavije i u Arhivu CK Saveza komunista Jugoslavije (SKJ). Hrvatskim je istraživačima do prije nekoliko godina bila nedostupna ili teško dostupna građa u savezним arhivima prijašnje SFRJ, koja se čuvala u Beogradu. Drugi važan izvor, fondovi policijske provenijencije u HDA, istraživačima još uvijek nije, osim za najranije neposredno poratno razdoblje, potpuno dostupan te se mogu koristiti tek manje zbirke dokumenata. S druge strane, ostaje upitnom cjelina prijašnje (pretpostavljene) građe Ministarstva unutrašnjih poslova NRH/SRH, a osobito Udbe/Službe državne sigurnosti. Mnogi politički emigranti vratili su se u Hrvatsku i preuzeli visoke funkcije u vladi nakon pobjede Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) na prvim demokratskim izborima u travnju 1990. U javnosti je prijašnjih godina bilo dosta navoda i optužbi da su neki od njih u prošlosti surađivali, bilo dobrovoljno, bilo pod pritiskom, s državnim sigurnosnim službama i da su postajući novi establishment, "očistili" arhive. Mnogi pripadnici ove elite jedva da su imali interesa u proučavanju povijesti disidentstva i opozicije, a nemali broj njih vidio je istraživanja i kao potencijalno rizična za svoj demokratski kredibilitet. Stoga je znanstveno propitivanje komunističke prošlosti nužna zadaća u svim postjugoslavenskim državama. Pokazalo se da je demokratski deficit novouspostavljenih političkih poredaka dobrim dijelom uvjetovan i zanemarivanjem prošlosti ili nedemokratskom "politikom povijesti". Naravno, ovo nije jedini uzrok defektnih demokracija ili semidiktatura koje su početkom devedesetih godina 20. stoljeća uspostavljene na području bivše SFRJ, ali je svakako jedan od značajnijih.

U ovom smo radu najprije nastojali odrediti pojmove kojima ćemo se koristiti u analizi te prikazati povijesni kontekst s naglaskom na političkim događajima krajem šezdesetih godina, u sedamdesetima te početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća. Pri tome smo nastojali prikazali strukturu i osnovne političke ideje disidenata po jugoslavenskim republikama te opozicijsku djelatnost i protest u sferi civilnog društva (vjerske institucije, kultura, antinklearni i feministički pokret). Svojim istraživačkim postupkom nastojali smo omogućiti kompariranje situacije između jugoslavenskih republika, koje su

imale različitu nacionalnu, gospodarsku i političku situaciju. Najveći dio ovog rada je historiografskog i politološkog karaktera pošto, zasad, nema socioloških znanstvenih analiza koje bi se bavile društvenim uvjetima nastanka disidentstva i opozicije.

U tekstu smo težište stavili na događaje u Hrvatskoj, koje smo mogli istražiti na nama dostupnim povijesnim izvorima, ali smo nastojali prikazati i propitati osnovne značajke navedenog fenomena i u ostalim republikama socijalističke Jugoslavije.

II. Pojmovno određenje

U analizi polazimo od tipologije opozicije, disidenata i snaga otpora njemačkog politologa i povjesničara Erharta Neuberta.² U svome smo prikazu dosljedno nastojali slijediti ideal-tipsku podjelu iako smo svjesni da se u Hrvatskoj i Jugoslaviji ponekad isprepliću disidentska i opozicijska aktivnost te da su poneki iz obje skupine bili skloni oružanom otporu komunističkom poretku. Isto je tako jasno da je "svijet života" složeniji od teorijskih konstrukcija, no, smatramo da su bez njih teškoće u njegovu razumijevanju još veće. Slijedom Neubertove tipologije u opoziciju smo ubrojili one snage koje su htjele doći na vlast, odnosno iz opozicije prijeći u poziciju ili su – poput Rimokatoličke crkve – svojom potporom nekomunističkoj opoziciji htjele srušiti komunističku diktaturu i bitno poboljšati svoj položaj u društvu, odnosno otvoriti mogućnost utjecaja na vlast. U Hrvatskoj su opoziciju činile tri skupine:

- Demokratske političke stranke iz vremena prije Drugoga svjetskog rata, tj. iz Kraljevine Jugoslavije, koje su se borile protiv uspostave komunističkog režima nakon rata. To se osobito odnosi na Hrvatsku seljačku stranku.

- Rimokatolička crkva (RKC), koja je imala najvažniju ulogu u sklopu opozicijskih snaga i bila pod jakim pritiskom Komunističke partije od kraja Drugoga svjetskog rata do početka šezdesetih godina. Kako je vlast proklamirala religijsku slobodu, može se reći da je RKC predstavljala jedinu "legalnu poziciju neprijatelja". Katolicizam je činio srž hrvatskog identiteta i to ne samo vjernicima, nego i širokom dijelu populacije koja je RKC smatrala "čuvarom hrvatske nacije". Suprotno tome, Srpska pravoslavna crkva igrala je malu ulogu u opoziciji režimu jer se velik dio srpskog stanovništva u Hrvatskoj identificirao s postojećom vlašću.

- Reformistički orijentirane skupine marksista i/ili liberalno orijentirani kritičari socijalističkog sustava koji su imali sljedbenike i u SKH. Partija

² Erhart NEUBERT, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949 - 1989*, Berlin 1997., 25.

je bila, tako reći, zrcalo u kojemu su se ogledali skoro svi pravci opozicije. Socijalna pravda, osobna sloboda, “tržišno gospodarstvo” i “socijalistički pluralizam” bili su među najvažnijim idejama i vrijednostima koje su javno izražavali ovi opozicijski kritičari. Njihova je aktivnost najvidljivija u godinama 1966. - 1972. Toj kategoriji pripadaju i dijelovi studentskog pokreta 1968. i kasnije skupine koje se mogu klasificirati, ovisno o njihovoj prirodi, kao “novi društveni pokreti”.

- Nove demokratske stranke osnovane 1989. i 1990., u vrijeme kraja komunističkog režima, a koje su označile početak formiranja pluralističkog sustava postkomunizma. One uključuju Hrvatsku socijalno-liberalnu stranku (HSLS), HDZ i ponovno osnovan HSS.

Disidente smo definirali kao apostate, to jest prijašnje članove Komunističke partije/Saveza komunista koji su napustili komunističku ideologiju u korist druge ideologije, odnosno pojedince i skupine koji su kritizirali komunistički režim zbog neostvarivanja proklamiranih ideja i normi i koji su nakon sukoba isključeni iz monopolističke komunističke partije pa postali kritičari tog sustava s demokratskih ili nacionalnih/nacionalističkih pozicija (“lijevi” i “desni”, liberali, socijaldemokrati, nacionalisti itd.). To uključuje, s jedne strane, prijašnje komuniste koji su se kasnije posvetili ideji o slobodi nacije, tj. ideji nezavisne hrvatske države (Marko Veselica, Franjo Tuđman). S druge strane, u ovu kategoriju ulaze i različite skupine marksističkih intelektualaca koje su zastupale ideje “socijalizma s ljudskim likom” i koje su optuživale komunističko vodstvo za izdaju izvornih emancipacijskih ideala socijalističke revolucije, a koju su one razumjele kao radikalni nastavak Francuske revolucije. Najpoznatiji predstavnici ovog pravca pripadaju skupini oko filozofskog časopisa *Praxis*.

Slijedeći Neubertovu podjelu³ u snage otpora ubrajamo osobe koje su se protiv vladajućeg režima primarno borile ilegalnim sredstvima i sukladno tome bile pripravne na upotrebu sile. U navedene spadaju sljedeće skupine:

- Radikalno lijevi zagovornici prosovjetske orijentacije Jugoslavije na čijem udaru nije bio državni socijalizam kao takav, nego Titova politika blokovske slobode i nezavisnosti od Moskve.

- Radikalno desni velikohrvatski nacionalisti – ustaše, koji su vodili nasilnu borbu protiv komunističkog režima i Jugoslavije kao države i zastupali ponovnu uspostavu nezavisne hrvatske države “unutar njezinih povijesnih i etničkih granica”.

³ Isto, 31.

III. Socijalizam u Jugoslaviji: okvir za disidentstvo, opoziciju i otpor

1. Razdoblja socijalizma:

1945. - 1952.: Uspostava komunističke diktature

Uspostava totalitarnog sustava ukidanjem svekolike opozicije i eliminacijom razlika između države i društva čini osnovne značajke ove rane faze. U skladu s time, sve snage potencijalnog otpora su nemilosrdno likvidirane ili potisnute. Paramilitarne formacije, nasljednice tj. ostaci vojnih formacija nastalih u Drugome svjetskom ratu (ustaše, četnici) su uništene tako što su njihovi pripadnici dijelom fizički likvidirani, a dijelom pozatvarani. Demokratske stranke iz međuratnog doba su stavljene izvan zakona, a neki njihovi najprominentniji predstavnici sudski gonjeni. Aktivnost Rimokatoličke crkve je raznim zakonskim i administrativnim mjerama bitno potisnuta, a prosovjetske skupine u KPJ uklonjene zatvaranjem njihovih članova ili slanjem pojedinaca u udaljene izolirane sredine i logore. Krajem razdoblja svi su strukturni preduvjeti za opozicijsku djelatnost nestali.

1952. - 1966.: Konsolidacija režima

Osnovno obilježje ovog razdoblja je uvođenje modela socijalističkog samoupravljanja koje je trebalo biti socijalistička alternativa centralističkoj planskoj privredi sovjetskog tipa. Samoupravljački je model, kao i sovjetski, bio utemeljen na državnom vlasništvu nad sredstvima proizvodnje, ali je davao poduzećima relativno visok stupanj individualne odgovornosti i nezavisnosti u poslovnom odlučivanju. Premda visoke stope privrednog rasta koje su pratile uvođenje ovog modela nisu samo rezultat modela nego i nekih drugih činitelja (inozemni krediti, doznake radnika iz inozemstva), to je svakako pridonijelo legitimaciji ovog modela socijalizma.

Režim se nastojao politički razlikovati od sovjetskog modela. Tako je vodstvo, na početku, dopustilo isticanje više kandidata koji su se natjecali na izborima za tijela u sklopu KP. Ovaj korak prema unutarstranačkoj demokraciji ubrzo je napušten jer se pokazalo da su razlike u interesima tako velike da su se pojavljivale tendencije prema višestranačkom sustavu u samoj Partiji. Kako otvorena rasprava o društveno-političkim razlikama i alternativama nije još bila dopuštena, sukob interesa često se artikulirao u nacionalnim bojama.

Središnji je sukob u Savezu komunista Jugoslavije (SKJ - naziv za KPJ od 1952.) bio između dogmatskih sljedbenika centralističkog puta razvoja, vođenih dugogodišnjim saveznim ministrom unutarnjih poslova i organizacijskim sekretarom KPJ/SKJ Aleksandrom Rankovićem, i reformističkih zastupnika federalizma. Sukob je kulminirao 1966., kada su reformisti uspjeli prevladati pridobivši Josipa Broza Tita na svoju stranu. U tom razdoblju nije bilo prostora za otvorenu artikulaciju političkih opcija. Manifestacije disidentstva osta-

le su iznimka i prema, bile su ugušene. Ipak, pobjeda reformista u SKJ uvela je značajnu promjenu u politički sustav te primjerice Juan Linz misli da se u Jugoslaviji – pa tako i Hrvatskoj - totalitarna diktatura počela 1966. godine mijenjati u autoritarnu s tendencijama prema demokratizaciji.⁴

1966. – 1974.: Reformska politika

Nakon poraza centralističkog krila u jugoslavenskoj vladi počelo je razdoblje politike ubrzanih reformi. U privredi se dogodilo djelomično preusmjerenje prema prihvaćanju tržišnih mehanizama, a bilo je dopušteno i malo privatno poduzetništvo. Politički je život u ovom razdoblju donekle liberaliziran. Promjene su se izražavale i u slobodi putovanja te u relativno tolerantrnoj kulturnoj politici. Učinci su bili dvojaki. S jedne strane, djelomično otvaranje političkog sustava dopustilo je skupinama civilnog društva da se pojačano politički angažiraju pa se tako npr. dogodio i značajan studentski protest 1968. S druge strane, reforme su dale priliku partijskim vodstvima konstitutivnih republika da pojačaju svoje zahtjeve za nacionalnom samostalnošću. Obje tendencije pokazale su se prvo u tzv. hrvatskoj krizi 1971./1972., kada je reformističko krilo SKH tražilo primjenu daljnjih tržišnih reformskih mjera koje su zaprijetile prekoračivanjem granica tolerancije saveznog vodstva. U isto je vrijeme ova struja javno podržavala ideju o prelasku visoko centralizirane jugoslavenske federacije u konfederaciju. Reformisti, predvodnici “hrvatskog proljeća” mogli su računati na široku društvenu potporu – od Društva književnika, širokih segmenata intelektualne elite, studenata.

Nakon pojave nacionalnih gibanja i u drugim republikama, a ne samo u Hrvatskoj, J. B. Tito je 1971. poduzeo akciju, opozvavši, na tradicionalno autoritarni način, vodeće reformiste u svim republikama. Socijalni i nacionalni reformski pokreti ipak nisu time vraćeni značajnije unazad, iako su “stavljene pod kontrolu”. Jugoslavenski je parlament 1974. donio novi ustav koji je sadržavao visok stupanj konfederalističkih elemenata.⁵ Hrvatska je kriza tako konačno rezultirala ustavnim reformama koje su republikama dale jaču poziciju prema središnjoj vlasti nego što su je imale ranije.

Šezdesete su godine obilježene i razvojem društvenih znanosti: na sveučilišta se, uz otpore komunističkih dogmatika, najprije uvodi politologija, zatim sociologija, priznaje se važnost psihologije i provode prva istraživanja javnosti uz pomoć novoutemeljenih odjela za javno mnijenje pri republičkim institutima društvenih znanosti. Brojni društveno-humanistički znanstvenici nakon studijskih boravaka na sveučilištima Zapada donose na domaća sveučilišta kritički znanstveni aparat društvenih znanosti. Na studijima društvenih i huma-

⁴ Prema: *Kleines Lexikon der Politik*, (ur. Dieter Nohlen), München 2001., 28.

⁵ Tihomir CIPEK, “The Croats and Yugoslavism”, u: *Yugoslavism. Histories of the Failed Idea 1918 - 1992* (dalje: *Yugoslavism*), (ur. Dejana Djokića), London 2003., 81.

nističkih znanosti počela se oblikovati kritička i opozicijska misao. Razumije se da je ona na početku bila na rubu, ali ipak je kritika sustava zahvaljujući znanstvenom životu na sveučilištima – osobito u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu – postupno jačala. Vladajuća elita, naravno, nije mirno gledala razvoj kritičke misli i opozicijskog djelovanja.

1974. – 1980.: Politička stagnacija

Ustavne reforme stvorile su sustav koji je bio široko utemeljen u distribuciji moći između komunističkih vodstava konstitutivnih republika i autonomnih pokrajina. Nacionalni pokreti nisu to smatrali dostatnim, iako su privremeno bili utišani. Daljnja mjera protiv tih pokreta bilo je ponovno “zatvaranje” sustava, praćeno novim valom represije. Mjerama koje su podsjećale na posljedice “praškog proljeća”, brojni aktivisti reformističkog pokreta “hrvatskog proljeća” dobili su zatvorske kazne, uključujući i vodstvo najvećega kulturnog društva Matice hrvatske, urednika najpopularnijeg tjednika i brojne studentske vođe. Nakon izlaska iz zatvora mnogima je od njih bilo zabranjeno putovati u inozemstvo ili javno nastupati.

1980. - 1990.: Kriza i propadanje komunističkog sustava

J. B. Tito, koji je bio na čelu režima od osnutka socijalističke Jugoslavije i u svijetu bio viđen kao jamac kohezije i integriteta ove multinacionalne države, umro je 1980. U vodstvu federacije zamijenio ga je sustav rotacije, prema kojemu je funkciju saveznog predsjednika svake godine obavljao predstavnik druge republike. Takav sustav ipak nije mogao zaustaviti ni centrifugalne tendencije ni jačanje velikosrpskog nacionalizma. Kriza sustava započela je u privredi. Stupanj rasta DBP-a drastično je pao: između 1980. i 1986. jugoslavenški je prosjek bio samo 0,8% i kao takav ispod stope rasta stanovništva koja je bila 1%. Do 1985. stvarni prihodi stanovništva pali su za 48,4%.⁶ Do 1984. industrijska je produktivnost pala za 7%, dok je industrijska produktivnost u zapadnoj Europi rasla 5% godišnje u istom razdoblju. U 1984. broj je nezaposlenih prešao brojku od 1 milijun i narastao za još 120.000 do kraja 1987. U isto vrijeme, razlike između pojedinih konstitutivnih republika i autonomnih pokrajina drastično su se pojačale: stopa nezaposlenosti je varirala između 1,4% u Sloveniji do 24% na Kosovu.⁷

Politička je kriza započela u gospodarski najnerazvijenijim dijelovima federacije. Godine 1981. bile su prve masovne demonstracije albanskih nacionalista na Kosovu, kojima se tražilo uspostavljanje republike - s predvidivim

⁶ Od 1980. do 1985., stvarni prihodi stanovništva pali su za 2,2% u Saveznoj Republici Njemačkoj, 1,4% u Francuskoj i 4,1% u Austriji, dok su u Mađarskoj rasli za 11%.

⁷ Vladimir GOATI, *Politička anatomija jugoslavenkog društva*, Zagreb 1989., 26.

smjerom razvoja prema izdvajanju iz Jugoslavije i stvaranja Velike Albanije. Uskoro nakon toga stvorena je, dijelom prešutna a dijelom otvorena, koalicija komunističkog vodstva Srbije oko Slobodana Miloševića i nacionalističke inteligencije iz Srpske akademije nauka i umetnosti. Pod izgovorom da žele učiniti kraj diskriminaciji Srba u Jugoslaviji, oni su propagirali velikosrpski projekt za ponovnu centralizaciju savezne države u kojem je ukidanje autonomnog statusa Vojvodine i Kosova trebalo činiti samo uvod. Ova agresivna politika i propaganda ubrzo je našla auditorij među srpskim stanovništvom Kosova, Bosne i Hercegovine i Hrvatske (gdje su Srbi činili 12% stanovništva a bili prezastupljeni u državnom i partijskom aparatu). Komunističko vodstvo Hrvatske, suočeno s pogoršanjem krize, tražilo je rješenje tj. dopuštanje političko-partijskog pluralizma i najavu demokratskih izbora koji su označili kraj komunističke diktature u Hrvatskoj.

2. Poredak i suprotstavljanje poretku – opće napomene

Iako su se uvjeti u pojedinim povijesnim razdobljima razlikovali, postojalo je nekoliko konstanti koje su određivale mogućnosti političke akcije tijekom razdoblja komunističke vlasti. Projekt samoupravljanja, pozicija J. B. Tita i politika međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji bile su osnovice koje se javno nije smjelo dovoditi u pitanje. Prostor tolerancije nešto se proširio nakon Titove smrti, iako više kao posljedica narastajućeg sukoba u SKJ, nego kao rezultat veće liberalizacije režima. U Hrvatskoj, kao i u Jugoslaviji u cjelini, disidentstvo nije bilo tako uočljivo kao u drugim državama istočne Europe. Najpoznatiji su slučajevi disidenta Milovana Đilasa (1954., Beograd), Mihajla Mihajlova (1966., Zadar), skupine koja je djelovala šezdesetih godina oko zagrebačkoga filozofskog časopisa *Praxis*, zatim Marka Veselice te drugih članova SKJ – pa i iz samog vodstva – koji su se od “partijske linije” udaljili nakon “hrvatskog proljeća”. Najvažniji uzrok tomu bila je osobitost političke situacije u Jugoslaviji, pri čemu je bio važan i vanjski i unutarnji kontekst. Nakon što je Sovjetski Savez izgubio dominantan utjecaj u Jugoslaviji 1948., jedan od najvažnijih i odlučujućih razloga koji je motivirao nastanak disidentstva i opozicije u drugim zemljama u Jugoslaviji je nestao. Osobita pozicija Jugoslavije u hladnom ratu rezultirala je time da su takvi pokreti dobivali manje “ohrabrenja” sa Zapada nego npr. poljska opozicija. Također, političke su prilike u Hrvatskoj/Jugoslaviji bile manje restriktivne u više vidova, nego u drugim zemljama državnog socijalizma. Građani Jugoslavije imali su od sredine šezdesetih godina prava koja su stanovništvu u zemljama tzv. istočnog bloka bila uskraćena: npr. više slobode u uvozu literature, dostupnost zabavnih dobara i svakidašnjih potrošnih proizvoda i mogućnost putovanja u inozemstvo.

Skoro u pravilu, disidenti su napuštali svoju lijevu orijentaciju u trenutku kada su bili isključeni iz KP/SK. Tek je nekolicina, npr. Đilas te neki nekomunisti poput Danijela Ivina, razvila liberalno-demokratska stajališta. Većina se orijentirala prema nacionalnim temama: u hrvatskom slučaju ponajprije pravu hrvatskog naroda na izdvajanje i stvaranje samostalne države.

3. Represija režima

Režim je ocjenjivao kao “sumnjive” sve one skupine koje je smatrao “snagama prošlosti”; “nacionaliste”, “klerikalce”, “liberale” i “anarhiste”, pripadnike starih građanskih stranaka, neke građanske slojeve, dijelove slobodnih profesija i studentske populacije te kritičke pojedince u redovima Partije. Uz te skupine, “sumnjivima” su smatrani seljaci i Rimokatolička crkva.

O djelovanju državne sigurnosne službe – Udbe – prvi put se javno raspravljalo 1966., u vrijeme političkog pada A. Rankovića. Tada je postalo poznato da je Udba stvorila oko 1,3 milijuna dosjea građana u Hrvatskoj, značajno više nego što ih je bilo u drugim jugoslavenskim republikama. Ovom prigodom treba podsjetiti da su dosjei određena forma informacija o građanima neke države, a nastaju redovitim uredovanjem države odnosno građanima i tijela unutarnjih poslova. Riječ je o izradi i nabavi dokumenata vezanih uz boravište, prebivalište, osobnu iskaznicu, vozačke dozvole, putničke isprave. Takve dosjee o građanima imaju sve države. U ovom slučaju ostaje nejasno koliko velik je bio broj dosjea koji nisu ovog tipa, nego su rezultat skupljanja informacija o građanima zbog njihove političke djelatnosti ili stajališta. Dakle, struktura spomenutih dosjea nije poznata jer su još uvijek nedostupni mnogi važni izvori. No, određena se slika – i to one građe za koju je u sklopu političke akcije protiv “zloupotreba u Službi državne sigurnosti” donesena odluka da se uništi (što znači da nije bila od “operativne” važnosti) – može ipak dobiti zahvaljujući Udbinim dosjeima u administrativnom području kotara Osijek. U njima je vidljivo da su “dosjeima” tada smatrani i “opći” kao i “posebni” tj. vezani uz političko djelovanje građana. Oko 32% dosjea odnosilo se na zahtjeve za putne isprave, oko 7% su bili dosjei dostavljeni od Jugoslavenske narodne armije, oko 5% činili su dosjei “suradničke mreže”, a 1% dosjea bavilo se osobama koje su tražile dopuštenje za nošenje oružja. Oko 16% dosjea sadrži informacije o “osjetljivim” institucijama i osobama, npr. studentima, posebno studentima teologije. Preostalih 37% dosjea vezano je uz osobe koje su napustile zemlju ilegalno, međuratne emigrante koji su se vratili nakon 1945., članove prijašnjih političkih stranaka i vojnih formacija te etničkih Nijemaca, “folksdojčera”.⁸

⁸ Katarina SPEHNJAK, “‘Brionski plenum’ - odjeci IV. Sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. u hrvatskoj političkoj javnosti”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *ČSP*), 31/1999., br. 3, 485.

Jugoslavenski krivični zakonik sadržavao je u vrijeme komunističkog razdoblja članke o “neprijateljskoj propagandi” i “djelovanju protiv naroda i države”. Prema službenim informacijama, godine 1947. u cijeloj Jugoslaviji je za “djela protiv naroda i države” osuđeno 10. 211 osoba, 1952. njih 2.338, a 1961. - 320.⁹

Između 1969. i 1971. godine bilo je 1. 449 krivičnih djela vezanih uz “politički kriminal”, a u šest mjeseci 1972. čak 3.606, od toga u Hrvatskoj 2.289, u užoj (bez pokrajina) Srbiji 163, Vojvodini 137, Kosovu 41, Sloveniji 87, Makedoniji 31, Crnoj Gori 45.¹⁰ Početkom osamdesetih, među političkim zatvorenicima bilo je najviše Albanaca, osuđenih zbog uključivanja u kosovski “oslobodilački pokret”. U razdoblju između 1980. - 1984. policija je na području cijele SFRJ registrirala 4.245 slučajeva “neprijateljske propagande” od čega je 2.673 izvedeno na sud, a 2.275 osoba je osuđeno.¹¹ Prema istom novinskom izvoru, u Hrvatskoj je 1980. godine registrirano 407 političkih delikata, a ukupno 86 osoba je za ista “djela” između 1980. i 1985. osuđeno.

Presude za “politički kriminal” objavljujane su u novinama uglavnom u “crnoj kronici”. Na taj se način namjerno izjednačavao politički protest s običnim kriminalom, a opozicija i disidenti s kriminalcima. U tisku su bile vrlo rijetke informacije o političkim zatvorenicima, a kada ih je i bilo, o njima je pisano kao “neprijateljima socijalizma”, “protivnicima višenacionalne Jugoslavije” i “narodnim neprijateljima”. Ova je propaganda bila relativno uspješna i dijelom razlog da se u većine javnosti izgubila razlika između disidenata i demokratske opozicije i zastupnika isključivih i terorističkih orijentacija.

4. Društveni slojevi i njihov “potencijal” za protestnu aktivnost

Društveno-humanistička *inteligencija* u Hrvatskoj i Jugoslaviji, u cjelini je razvila disidentsku i opozicijsku djelatnost u manjem opsegu nego što je to bio slučaj u većini drugih zemalja državnog socijalizma. Jedan od razloga mogao bi biti i taj da je nakon 1950., kada je u Jugoslaviji uglavnom završilo doba “sorealizma”, režim prestao upravljati kulturnim i umjetničkim životom i ograničio svoju ulogu na označavanje granica dopuštenog ponašanja.¹² Relativna otvorenost Zapadu i uvođenje tržišnih elemenata u područje kulture nakon 1950., također je pridonijelo, dugoročno, apstinenciji umjetnika i kulturnih radnika od primjetnije disidentske i opozicijske aktivnosti.

⁹ *Jugoslavija 1945 - 1964. Statistički pregled*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1965., 362.

¹⁰ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 656.

¹¹ “Dosje verbalni delikt”, *Nedjeljne informativne novine (NIN)*, 27. VII. 1986., 17.

¹² Carol S. LILLY, “From Propaganda to Pornography: Party, Society and Culture in Postwar Yugoslavia”, *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992*, (Ed. by Mellisa Bokovoy, Jill A. Irvine, Carol S. Lilly), London 1997., 157.

Šezdesetih godina potpuno su legalizirana putovanja u inozemstvo, građani su odlazili u shopping u Trst i Graz, mladi su masovno slušali radio Luxembourg, prevodila se recentna europska stručna literatura i beletristika, a ekspanzija turizma dovodila je u Jugoslaviju strance, osobito zapadnjake. Mogućnost da se iskušaju "blagodati" Zapada, dijelom ih je demistificirala u očima građana Jugoslavije, ali i razvila novi "apetit". Zapad je postao blizak, pa iako ga se u svijesti prosječnoga građanina uglavnom svodilo na neograničenu mogućnost kupovine roba masovne potrošnje, postupno se širila i svijest o vrijednostima demokracije. U javnost se osobito probila ideja slobode medija i višestranačja. Pop i rock glazba je imala svoj "boom" u Hrvatskoj i Jugoslaviji sedamdesetih godina. Kao i druge slične skupine u Hrvatskoj i drugim republikama, one su rijetko posezale za eksplicitno političkim temama ili uopće aluzijama.

Cenzure je, osim u neposredno poratnom razdoblju, u Jugoslaviji bilo relativno malo. Knjige su rijetko zabranjivane i slobodno su djelovali kulturni centri zapadnih zemalja. Povremeni je zabrana bilo tijekom cijeloga komunističkog razdoblja, a obično su se odnosile na tekstove koji su aludirali na Titovu ličnost ili tematizirali odnose među narodima Jugoslavije na "društveno nepoželjan" način. Sankcije su bile, općenito, relativno umjerene i nikad nisu bile usmjerene protiv čitavih umjetničkih skupina ili orijentacija. Državni je aparat više pazio što pišu novine i javlja radio, jer su ti mediji bili prošireniji, a osobita je osjetljivost bila na mogućem prenošenju negativnih napisa o Jugoslaviji iz inozemstva. Nakon saveznih ustavnih reformi dovršenih Ustavom 1974., kojima je značajna moć prenesena s centra na republike, restrikcije su još više smanjene u smislu da su pisci i umjetnici koji su bili "nepoželjni" u svojoj republici mogli ponekad objavljivati bez teškoća u drugim republikama. Posljednje, ali ne i najmanje važno; opća potpora kulturi u smjeru širenja mogućnosti svim slojevima za obrazovanje i socijalnu pokretljivost, neke privilegije za intelektualce i njihov relativno visok socijalni status, također su pridonijeli integraciji većine intelektualaca u sustav.

Seljaci su činili najširi društveni sloj u Hrvatskoj. U poratnom razdoblju oni su najviše pretrpjeli i materijalno i politički. Čini se da su dijelom bili politički "ciljani", a dijelom žrtva svojevrstne prvobitne akumulacije kapitala koju je režim trebao za industrijalizaciju zemlje. Državne mjere, kao što su prisilna kolektivizacija, obvezni otkup poljoprivrednih proizvoda i visoke porezne stope praćene su do 1950. značajnim, povremeno i nasilnim otporom. Kasnijih godina, seljaci jedva da su predstavljali problem režimu. S jedne strane, nakon uništenja HSS-a, nedostajao im je politički predstavnik, a uz to, seljaci su šezdesetih godina postupno poboljšavali svoju socijalno-ekonomsku poziciju (nakon ukidanja kolektivizacije 1953.), kada je poljoprivreda uz pomoć različitih državnih programa pojačano integrirana u opće modernizacijske procese. U šezdesetim i sedamdesetim godinama, nakon intenzivnog procesa urbanizacije i industrijalizacije, seljaštvo je izgubilo socijalnu koheziju.

Radnička klasa, koja se u značajnijem opsegu počela formirati tek nakon rata, nije igrala nikakvu ulogu u političkom otporu protiv režima. Radništvo je, više nego bilo koji drugi društveni sloj, profitiralo od urbanizacije i jake društvene pokretljivosti u poratnom razdoblju, kao i od niza ideološki motiviranih društvenih privilegija (sigurnost radnog mjesta, besplatna zdravstvena-socijalna zaštita, plaćeni obvezni godišnji odmor, radnička ljetovališta, nabava jeftine "zimnice" preko sindikata, korištenje državnih stanova i dr.). Njegov se interes primarno usmjerio na poboljšanje životnog standarda opremanjem kućanstva trajnim dobrima, kupovinu automobila i izgradnju vikendica te na putovanja.¹³ Formalne mogućnosti za političku participaciju uz pomoć samoupravljačkih tijela – radničkih savjeta, pridonijele su osjećaju osobne i institucionalne integracije u sustav. Istina, bilo je nekoliko radničkih štrajkova nakon 1959. u industrijski razvijenijim republikama, ali riječ je o štrajkovima koji su bili lokalno ograničeni i odnosili su se uglavnom na poboljšanje radnih uvjeta ili plaćanja prekovremenog rada. Kada se pojavio hrvatski nacionalni pokret u sedamdesetima, uočljivo je bilo potpuno izostajanje radništva u njemu.¹⁴

Treba naglasiti da su tijekom konsolidacije režima, općom modernizacijom i razvojem posebnog jugoslavenskog modela socijalizma, glavni društveni slojevi bili relativno integrirani u sustav. Potencijal za društvenu i političku kritiku i suprotstavljanje značajno je opao u šezdesetima i sedamdesetima. Članstvo se u Savezu komunista u odnosu na stanovništvo uvećalo više nego dva puta u razdoblju 1948. - 1971.¹⁵ U to vrijeme, uključujući i širenje hrvatskoga nacionalnog pokreta početkom 1970., disidentsko i opozicijsko djelovanje zapravo je svedeno na ograničene skupine intelektualaca i studenata.

U Hrvatskoj su npr. inicijative za zaštitu ljudskih prava u razdoblju 1945. - 1990. bilo relativno malobrojne. Vlast je ipak često takvima smatrala djelovanje – ocjenjujući ih "opozicionima" – nekih pripadnika odvjetničke profesije koji su branili političke osuđenike, a također su takvim smatrane i neke aktivnosti PEN-a.¹⁶

¹³ Više o tome: Igor DUDA, "I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnog vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih", *ČSR*, 34/2002., br. 3, 659.-678.

¹⁴ George KLEIN, "The Role of Ethnic Politics in the Czechoslovak Crisis of 1968 and the Yugoslav Crisis of 1971", *Studies in Comparative Communism*, Vol. 8, br. 4, 1975., 358.

¹⁵ Godine 1948. 85.369 stanovnika Hrvatske bili su u KPH, dok je ukupan broj stanovnika Hrvatske bio 3,756.807 stanovnika. Godine 1971. broj članova se uvećao na 214.614, dok je ukupno stanovništvo činilo 4,426.000.

¹⁶ U Hrvatskoj su to npr. odvjetnik Ivo Politeo, Ivo Glowatzky, Slobodan Budak te književnik Predrag Matvejević i (tada student) Dobroslav Paraga. Jovan Barović, beogradski odvjetnik koji je branio političke osuđenike, smrtno je nastradao u nejasnim okolnostima krajem sedamdesetih. Srđa Popović, beogradski odvjetnik, također je branio niz političkih protivnika režima te i sam bio optužen 1976. za "širenje lažnih vijesti". Istom krugu pripadaju i Rajko Danilović, srbijanski političar "očišćen" u skupini liberala koji je postao odvjetnik političkih optuženika, kao i kosovski političar Orhan Nevzeti, kasnije odvjetnik. U Sloveniji je to bio Franc Miklavčič i sam suđen zbog "neprijateljske propagande".

Opozicijska su stajališta dijelom prisutna u društvima književnika. Ona su često bez obzira na nacionalni predznak, bila "čuvari nacionalnog bića" i "jamci ostvarenja nacionalnih interesa". Njihova glavna optužba prema komunističkim vlastima bila je da te vlasti nedovoljno zastupaju nacionalne interese. Realizaciju nacionalnog interesa ove udruge su povezivale s uvođenjem zapadnjačkoga demokratskog sustava, pa ih se uza sve deficite koje su imale, može ubrojiti u demokratsku opoziciju kao i dijelove odvjjetničkog "ceha".

Demokratskom opozicijom može se smatrati i manji dio političke emigracije. Većina političkih emigranata bili su zarobljenici prošlosti (koje je često instrumentalizirala jugoslavenska tajna policija), koji su veličali nedemokratske kvislinške režime na prostorima Jugoslavije uspostavljene za Drugoga svjetskog rata. Zarobljeni starim diktatorskim sustavima, emigranti nisu zagovarali demokratsku opciju, nego su propagirali velike jednonacionalne države ili imperije pod dominacijom vlastite nacije i nacionalne elite.

Nakon uspostave komunističkog poretka 1945. godine, režimu su potpuno suprotstavljene crkvene institucije, koje konstantno ostaju najjača opozicijska snaga. Tiho opozicijsko djelovanje vjerskih zajednica trajno je dovodilo u pitanje službenu doktrinu ateizma. Vjera je bila proglašavana bitnom odrednicom pojedine nacije, a crkve su bile važne odrednice i čuvari nacionalnog identiteta.

5. Otpor radikalne ljevice

Nakon političkog raskida Staljina i Tita 1948. u KPJ je započela masovna čistka u kojoj je do 1950. bilo isključeno tisuće prosovjetski orijentiranih članova, tzv. ibeovaca, a znatan ih je broj završio na sudu i u zatvorima odnosno u logoru na Golom otoku. Povod tomu bila je rezolucija Informacionog biroa (IB),¹⁷ inicirana u Moskvi, a koja je optužila vodstvo oko Tita za izdaju ideja socijalističke revolucije i za usvajanje "revizionističkoga" političkog smjera. Pozadina svemu bilo je Titovo nastojanje da vodi nezavisnu vanjsku politiku na Balkanu, što se nije podudaralo s planovima Moskve. Kad je postalo jasno da Moskva nije spremna ući u pregovore u kojima bi se postigao kompromis, vodstvo oko Tita je sukob interpretiralo kao posljedicu ideoloških razlika i proklamiralo nezavisni jugoslavenski put u socijalizam, uključujući i politiku blokovske slobode. Objavljivanje dokumenta IB-a kojim se tražila Titova smjena pomoglo je jugoslavenskom vodstvu da mobilizira većinu članstva KPJ, kao i stanovništva, u cilju vođenja nezavisne politike i izoliranja onih snaga koje su branile rezoluciju IB-a iz lojalnosti prema Moskvi. U biti se ibeovci u svojoj ideološkoj orijentaciji nisu razlikovali od glavnine Partije. U osnovi svrstavanja bio je

¹⁷ Osnovan u Poljskoj 1947. kao koordinacijski centar za komunističke partije "socijalističkog bloka" i jače komunističke partije Zapadne Europe. Sa sjedištem u Beogradu, aktivnost je određivala Moskva.

sukob lojalnosti između Staljinovih sljedbenika i Titovih pristaša. Ima mnogo pokazatelja koji sugeriraju da je ova kampanja jako pomogla Titu i njegovim sljedbenicima da se riješe nepoželjnih kritičara i potencijalnih takmaca. Pod optužbom za potporu IB-u uhićen je i član CK KPJ Andrija Hebrang, istaknuti komunist i član najužega političkog i vojnog vodstva NOP-a u Hrvatskoj, a nakon 1945. nositelj visokih saveznih državnih i partijskih funkcija. Riječ je bila o namještenoj optužbi jer je Hebrang zatvoren prije donošenja same rezolucije IB-a i javnoga Staljinova napada na Tita.¹⁸ Godine 1950. za navodnu potporu politici IB-a je optuženo nekoliko srpskih političara u Hrvatskoj. U pitanju su bili Dušan Brkić, Rade Žigić i Stanko Opačić, članovi CK KPH i hrvatske vlade, koji su optuženi za prosovjetska stajališta i "protunarodno djelovanje" zbog javne kritike hrvatskoga političkog i državnog vodstva koje je, prema njima, malo pažnje poklanjalo dijelovima Hrvatske u kojima su uglavnom živjeli Srbi, a koji su jako pretrpjeli u ratu.¹⁹ Njihov odlazak s političke scene prije se, retrospektivno gledano, može povezati s otporom novim političkim orijentacijama jugoslavenskoga partijskog vrha početkom pedesetih godina, a manje s jasnim ibeovskim opredjeljenjem. Zanimljivo je da je u političkoj čistki kao ibeovski stradao i znatan broj kadrova u Istri.²⁰ Najbrojniju grupu ibeovaca činili su zaposleni u državnoj administraciji, vojsci te ratni veterani i studenti.²¹ Do danas nema potpuno pouzdanih podataka o broju osoba zahvaćenih represijom. Prema službenim informacijama iz jugoslavenskoga ministarstva unutarnjih poslova u Jugoslaviji je, od 1949. do 1956., zbog ibeovske djelatnosti na kazne zatvora osuđeno 4.978 osoba, a 16.312 ih je internirano u radnim logorima na temelju političkih odluka. Prema sjećanju istaknutog političara tog doba, oko 24.000 članova KPJ bilo je isključeno i oko 12.000 zatvoreno.²² Procjene povjesničara o broju osoba osuđenih na zatvorske kazne variraju između 4.657 i 6.953 za Hrvatsku i između 30.113 i 150.000 za Jugoslaviju u cjelini.²³ Pritom treba imati na umu da se internacija osumnjičenih na Goli otok obavljala bez sudskih presuda, na temelju administrativ-

¹⁸ Više o montiranom procesu jugoslavenske političke policije i samom Hebrangu: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996.

¹⁹ Više: Čedomir VIŠNJIĆ, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945 - 1950*, Zagreb 2003.

²⁰ Više: Darko DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. - 1955.*, Pula 2001.

²¹ Više: Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1989.

²² Jure BILIĆ, "71 - koja je to godina, Zagreb 1990., 31.

²³ Npr. D. BILANDŽIĆ u knjizi *Hrvatska moderna povijest*, na str. 308., navodi podatak o 59.596 isključenih i 31.142 kažnjena člana KPJ. Bogdan DENIĆ, u knjizi *Legitimation of a Revolution. The Yugoslav Case*, New Haven 1976., na str. 50., navodi podatak o 150.000 "uhićenih i zatvorenih" osoba u cijeloj Jugoslaviji. N. KISIĆ KOLANOVIĆ u članku "Problem legitimiteta političkog sustava u Hrvatskoj nakon 1945.", *ČSP*, 24/1992., br. 3, 177.-196., piše o 4.657 uhićenih i kažnjениh osoba u Hrvatskoj te 30.113 u cijeloj Jugoslaviji. Berislav JANDRIĆ u radu "Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca na Golom otoku 1949. - 1952.", *ČSP*, 25/1993., br. 2-3, 183.-202. navodi podatak o 6.953 uhićene osobe u Hrvatskoj i 55. 663 u Jugoslaviji te 4.140 isključenih iz KPH.

nih odluka prema kojima je kažnjavanje bilo ograničeno na dvije godine, ali se nakon isteka moglo obnoviti. Dio uhićenih i interniranih podlegao je zatvorskim i logorskim fizičkim i psihološkim torturama odnosno skončao život u nejasnim okolnostima, uključujući Hebranga i Žigića.

Većina je ibeovaca²⁴ nakon čistki ostala u zemlji, a nakon izlaska iz zatvora, odnosno logora, nikada više nisu sudjelovali u proturežimskoj propagandi ili drugim oblicima otpora. Manji broj je otišao u inozemstvo i angažirao se u propagandi protiv Jugoslavije ili u ilegalnoj aktivnosti 1950-ih. Jedino ta skupina, dakle, ulazi u kategoriju otpora u strogom smislu riječi. Kasnije, 1974., nakon okupljanja u Baru u Crnoj Gori, dio ove skupine sudjeluje u stvaranju "prave KPJ" kao alternative "revizionističkome" Titovu SKJ. Ova je skupina uključivala i vjerojatno "najtvrđeg" ibeovca Crnogorca Vladu Dapčevića, u inozemstvu najpoznatijeg sljedbenika Rezolucije.

6. *Nasilni otpor radikalne hrvatske desnice*

Krajnje desno orijentirani pripadnici otpora bili su aktivni u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Do 1947., oni su uključivali gerilske skupine koje su se regrutirale od ostataka ustaša i zvali se križarima. Nova istraživanja pokazuju da je bilo 3.500 – 4.000 gerilskih boraca u Hrvatskoj u razdoblju 1945. - 1950., a većina su bili križari.²⁵ Postojao je i određen broj skupina seljačkog otpora koje su poduzele nasilne akcije protiv obveznog otkupa, poreza i prisilne kolektivizacije u godinama 1948. - 1950.²⁶ Akcije su bile usmjerene na uništavanje državnog vlasništva i ubojstva predstavnika državne vlasti i bile su potpuno spontani izrazi protesta, dok je organizirano djelovanje bilo iznimka. Šezdesetih godina i kasnije bilo je više "havarija" na prometnicama i u javnim institucijama, a koje su obično bile pripisivane skupinama političke emigracije. Ovo je područje još uvijek nepotpuno istraženo.

Neki radikalni proustaški nacionalistički emigranti poduzeli su kasnije u inozemstvu terorističke akcije protiv jugoslavenskog režima. Ciljevi su bili diplomatska predstavništva, putničke agencije i istaknute jugoslavenske ličnosti. Najspektakularnije terorističke akcije bile su ubojstvo jugoslavenskog veleposlanika u Švedskoj 1971., otmica zrakoplova švedske zrakoplovne kompanije SAS – pri čemu se tražilo oslobađanje veleposlanikova ubojice zatvorenog u Švedskoj – i rušenje jugoslavenskog putničkog zrakoplova 1972. kada je stradalo 27 osoba.²⁷ Jedna druga emigrantska skupina, koja je organizirala terori-

²⁴ Više o tome: B. JANDRIĆ, "Djelatnost sljedbenika Rezolucije Informbiroa u Hrvatskoj 1948. - 1953.", ČSP, 26/1994., br. 2, 317.-336.

²⁵ Zdenko RADELIĆ, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945 - 1950*, Zagreb 2002., 120.

²⁶ K. SPEHNJAK, "Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine", ČSP, 27/1995., br. 2, 209.-232.

²⁷ Skupina odgovorna za te napade dobila je azil prvo u Španjolskoj, kasnije u Latinskoj Americi.

stičke akcije u ime borbe za nezavisnost Hrvatske, bilo je Hrvatsko revolucionarno bratstvo. Ova organizacija, aktivna uglavnom u Australiji, postala je poznata nakon ulaska 19 terorista u Jugoslaviju 1972. u misiji regrutiranja i organiziranja skupina otpora među hrvatskim stanovništvom, taj pokušaj nije uspio. Većina članova skupine poginula je u sukobu s jugoslavenskim sigurnosnim snagama, preživjeli su – uz iznimku najmlađeg člana – osuđeni na smrtne kazne.

7. "Stara" demokratska opozicija

Hrvatska seljačka stranka bila je jedna od najstarijih modernih demokratskih političkih stranaka u Hrvatskoj. Njezina politička platforma bila je konglomerat elemenata različitih ideologija i u strogom smislu riječi bila je više nacionalni pokret nego stranka. Manjinska frakcija u stranci sudjelovala je od 1943. u pokretu Narodnog fronta, a kasnije, od 1945. u formi Hrvatske republikanske seljačke stranke – organizacije potpuno pod kontrolom KPH – u vladi NRH i političkom životu Hrvatske. U poratnom razdoblju predstavnici HSS-a zastupali su liberalne pozicije, ali glavni im je politički cilj bio formiranje nezavisne hrvatske nacionalne države. Stranka, čija je organizacijska struktura značajno oslabljena za vrijeme Drugoga svjetskog rata, pod pritiskom je režima, ali i zbog unutarnjih sukoba, do početka pedesetih potpuno uništena. Prema suvremenim istraživanjima, od ukupno 101 istaknutog člana HSS-a, 21 su ubili komunisti, 46 su bili zatvoreni, a 10 - 15 su emigrirali u inozemstvo 1941. - 1950.²⁸ HSS je obnovljen 1989.

Samostalna demokratska stranka, prijeratna politička stranka Srba u Hrvatskoj, nakon 1945. nije obnovila svoj rad. Dio stranačkih prvaka priklonio se pokretu Narodne fronte i u sklopu nove vlasti zauzeo značajne uloge u državnoj strukturi Hrvatske i Jugoslavije.

8. Hrvatska i jugoslavenska politička emigracija

Jugoslavenska i hrvatska emigracija mogu se strukturno raščlaniti na ratnu i poratnu. Prva uključuje emigrante koji su zemlju napustili tijekom Drugoga svjetskog rata i krajem rata. Hrvatska politička emigracija je u svibnju 1945., nakon pada ustaškog režima i višegodišnjeg boravka u savezničkim izbjegličkim logorima, uglavnom otišla u Južnu Ameriku, SAD, Španjolsku i zemlje zapadne Europe. Riječ je o skupinama i pojedincima koji su većinom zagovarali ideje propalog ustaškog režima ili se tek dijelom distancirali od njega, ali braneći ideju NDH. Jezgra ove skupine bili su prijašnji političari koji su držali istaknuta mjesta u NDH i određen broj intelektualaca istog usmjere-

²⁸-Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941. - 1950.*, Zagreb 1996., 210. Vidi još i: ISTI, *Božidar Magovac: S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Zagreb 1999.

nja. Okupljali su se oko raznih emigrantskih časopisa, od kojih je najutjecaj-niji bio *Hrvatska revija*, urednika Vinka Nikolića, tiskana u Buenos Airesu i Barceloni.

Kasnija emigracija uključivala je ljude koji su iz Hrvatske ili Jugoslavije otišli od sredine pedesetih nadalje, dijelom u sklopu akademskih stipendi-ja zapadnih zemalja, dijelom ilegalnim prelaskom granice, a zatim i legalno, nakon 1966. U tom, najmlađem naraštaju hrvatskih emigranata postojala je i liberalno-demokratska struja, čije je središte bio časopis *Nova Hrvatska*, tiskan u Londonu.²⁹ Dugogodišnji urednik ovog lista bio je Jakša Kušan. Kao i druge emigrantske skupine i ova se zalagala za nacionalnu nezavisnost Hrvatske, ali je ostvarenje tog cilja – nasuprot radikalno desnim nacionalistima – zagovara-la iz perspektive liberalnih vrijednosti i s vizijom ustavne demokratske države. Časopis se bavio temama iz nacionalne povijesti i životom Hrvata pod komu-nističkim režimom te davao informacije o suvremenim političkim događajima u Jugoslaviji i Hrvatskoj, osobito o opozicijskim aktivnostima.

Nekoliko Hrvata-emigranata liberalne orijentacije pridružilo se *Demokratskoj alternativni* utemeljenoj 1963. u Stansteadu, Velika Britanija, a koja je okupljala demokratske emigrante jugoslavenske orijentacije. Oni su se zalagali za modernu, pluralističku konfederativnu Jugoslaviju. Sedamdesetih godina svoju su aktivnost usmjerili na obavještavanje svjetske javnosti o jugo-slavenskom režimu, koristeći se osobito službenim posjetima najviših jugo-slavenskih predstavnika stranim zemljama. S vremenom je okupila veći broj hrvatskih (Branko Pešelj, Ilija Jukić, Vladimir Predavec), srpskih (Vane Ivanović, Desimir Tošić, Božidar Vlajić), slovenskih (Miha Krek, Ljubo Sirc, Sekolec Franjo) i muslimanskih (Adil Zulfikarpašić, Teufik Velagić) intelektualaca, političara i poduzetnika. Pridružili su im se i M. Mihajlov, Aleksa Đilas (sin M. Đilasa), Bogoljub Kočović, a podržao ih je i Vlatko Maček, vođa pri-jašnje najjače predratne hrvatske političke stranke, HSS, koji je od 1945. živio u inozemstvu.³⁰

Utjecaj emigranata na opozicijsku aktivnost u zemlji bio je marginalan. Kao osnovno, bilo je malo osobnih kontakata između liberala i opozicijskih kru-gova u Hrvatskoj, a uz to, literatura političkih emigranata nije imala mnogo čitatelja u Hrvatskoj i to ne samo zbog policijske kontrole. U percepciji hrvat-ske javnosti tog doba, slikom političke emigracije dominirala je teroristička aktivnost proustaških ekstremista. Također, plošna propagandistička frazeo-logija često prožeta NDH nostalgijom i sadržajna jednostranost većine emi-grantskih tiskovina koje se bile bez uvida u svakidašnji život sunarodnjaka u zemlji teško je mogla naći čitatelje izvan kruga izrazito protukomunistički ori-jentiranih pojedinaca i skupina.

²⁹ Demokratska srpska emigracija okupljala se oko lista *Naša reč* (London) koju je uređivao Desimir Tošić.

³⁰ Više: Mirko GALIĆ, *Politika u emigraciji. Demokratska alternativa*, Zagreb 1990.

IV. Prvi disidenti u Hrvatskoj: časopis *Naprijed*

Jedna od prvih inicijativa za kritičko preispitivanje jugoslavenskog socijalizma a u sklopu partijskih rasprava o “slobodnoj borbi mišljenja” u SKJ, pokrenutih Šestim kongresom KPJ/SKJ, pojavila se u uredništvu časopisa *Naprijed* u Zagrebu. *Naprijed*, osnovan 1943., bio je direktivni partijski list Komunističke partije Hrvatske sve do svibnja 1953., kada postaje tjednik za politička, kulturna i društvena pitanja. Godine 1953. časopis je, između ostalog, zastupao i tezu da “pluralizam jača demokraciju” te se zalagao za dopuštanje slobodne rasprave u sklopu Partije, odnosno u sklopu socijalističkih opredjeljenja. Krug oko *Naprijeda* (Dušan Diminić, urednik, Berto Črnja, Živko Vnuk, Miloš Mimica, Mile Joka, suradnici) inzistirao je na praktičnoj implementaciji ovih načela, primjerice preko članaka koji su kritizirali nedemokratsku izbornu praksu u Hrvatskoj i Jugoslaviji, zalažući se za uvođenje kandidiranja više, pa i nezavisnih kandidata, a što je postojalo kao zakonska mogućnost. Odlučno zastupanje navedenih ideja neizbježno ih je dovelo u sukob s vodstvom, jer je “unutarpartijski pluralizam” zapravo ostao retorička fraza i Partija nije imala volje odreći se svoje dotadašnje, arbitrarne uloge. Sukob je eskalirao u kontekstu afere oko M. Đilasa, najpoznatijega jugoslavenskog disidenta. Godine 1954. CK SKJ je osudio njegovu kritiku birokratskog socijalizma kao “liberalno-buržoasko skretanje”. Svi časopisi i forumi koji su ga dotad podržavali podvrgnuli su se partijskoj odluci. U siječnju 1954. urednik i neki suradnici *Naprijeda* politički su osuđeni od CK SKH, a glavni urednik je smijenjen te prisiljen i da se odrekne svog mandata u saveznom parlamentu. Časopis je uskoro ugašen. Osim “malograđansko-anarhističkih” stajališta, grupi oko *Naprijeda* imputiran je i “lokalizam” (odnosno, vezanost uz određene “lobije” u Istri i na Baniji), što je u to vrijeme također bila ozbiljna politička etiketa.³¹

V. Šezdesete godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji

1. Od disidenta Đilasa do pada Rankovića

Doba “reformističkog komunizma” u Europi šezdesetih godina dovelo je u javnost komunističkih država i nacionalno pitanje, kojima se većina novih elita koristila u svojim nastojanjima za obnovu legitimacije,³² ali i u cilju rješavanja potisnutih nacionalnih suprotnosti. SFRJ je bila sastavljena od šest republika:

³¹ Više: K. SPEHNJAK, “Socijalistički savez i demokracija - “jedan ili više kandidata?” Analiza izbora za Sabor i Saveznu skupštinu 1953. godine”, *ČSP*, 22/1990., br. 3, 99.-119. Nešto drukčiju interpretaciju nudi D. DUKOVSKI u knjizi *Rat i mir istarski*.

³² Peter FERDINAND, *Communist Regimes in Comparative Perspective*, London 1991., 220.

Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije – s dvije pokrajine: Vojvodine i Kosova, te Crne Gore i Makedonije. Centralistički sustav, na početku značajka i komunističke Jugoslavije, postao je prepreka modernizaciji i liberalizaciji sustava, jer je vlast koncentrirao u rukama partijskog centra i moćne centralne tajne policije. Reformisti u Partiji, koje je podržavao i sam J. B. Tito, odlučili su promjene započeti reformom federalizma.

Spoj nacionalizma i liberalizma ondašnjim se komunističkim vođama diljem Europe činio pogodnim “ključem” reformiranja socijalizma³³ te početno upućivao na mogućnost da ustupci nacionalnome ne moraju značiti i ustupak pluralizmu. Ali, oživljavanje nacionalnog u starom, tradicionalnom i novom “komunističkom” vidu upozorilo je na njegovu snagu. Zahtjev za nacionalnim identitetom uzdrmao je tradicionalne komunističke ideološke veze i ugrozio partijsku moć. Povratak poznatim modelima gospodarstva i politike činio se najsigurnijim. Upravo su zahtjevi za reformom sustava i uspostavljanjem humanijeg socijalizma odlikovali politički program prvoga jugoslavenskog međunarodno poznatog disidenta Đilasa. On je pripadao samom vrhu države i komunističke partije u neposrednom okruženju Tita. Njegov zahtjev 1953./1954. za reformama u sustavu (osobito pozicije Partije), dakle u sklopu socijalističke platforme, smatran je preradikalnim u to vrijeme jer se SKJ tada još borio s unutarnjim otporima provođenju radikalnih promjena sa Šestog kongresa. Kasnije će se Đilas okrenuti zagovaranju višestranačkog sustava, ali je već 1954. svojim idejama o pluralizmu, a i zagovaranjem određene liberalizacije, doveo u pitanje monopol KPJ. Nakon progona Đilasa i sam je vrh partije krajem šezdesetih odlučio posegnuti za reformama, naravno, ne tako radikalnim. Komunistička je partija sustav nastojala učiniti gospodarski djelotvornijim uvođenjem tržišne privrede. Tržišna ekonomija koja podrazumijeva slobodno kretanje kapitala, roba i radne snage nije bila spojiva s jednopartijskom diktaturom. Navedena je činjenica predstavljala glavnu prepreku i razlog neuspjeha reformi. Liberalizacija sustava dovela je u pitanje komunistički monopol, a osnovni kriterij svih reformi bio je da vlast komunističke partije ne bude dovedena u pitanje. Zato komunisti nisu uspjeli riješiti “kvadraturu kruga”: uvesti dostignuća zapadnjačke znanosti i tehnike, a istodobno izbjeći liberalnu demokraciju i građansko društvo. U Jugoslaviji svjedočimo cikličkom propadanju bitnih liberalnih reformi. Poput mnogih drugih sustava i društava i jugoslavenski je socijalistički sustav imao kontradiktorna nastojanja: htio je napredovati a da se zapravo ne promijeni. Prostora za političku alternativu komunističkom monopolu nije bilo. Službena je doktrina zastupala ideju nekonfliktnog društva.

³³ George SCHÖPFLIN, *Politics in Eastern Europe 1945 - 1992.*, Oxford UK & Cambridge USA 1993., 144.

Svi sukobi u sklopu društva bili su prisutni i u samoj Komunističkoj partiji Jugoslavije. U njoj su se "skrivali" i zagovornici i protivnici reformi. Zato je opredjeljenje političkog vrha Jugoslavije na čelu s J. B. Titom za gospodarske reforme u drugoj polovici šezdesetih implicitno sadržavalo i nužnost postupnih političkih promjena u KPJ. Politički suprotstavljene koncepcije društvenog razvoja (od kojih je ona centralističko-unitaristička formalno poražena, ali ne i eliminirana, brionskim plenumom CK SKJ 1966. i političkim padom njezina najutjecajnijeg zastupnika, dugogodišnjim saveznim ministrom unutarnjih poslova i organizacijskim sekretarom CK KPJ Aleksandra Rankovića), kao i doktrinarna ograničenja, uvjetovali su da su reformski procesi bili kolebljivi te su konačno bili i napušteni. Zanimljivo je da je pad komunističkog dogmatika Rankovića izazvao protivljenje i dvojbe u tadašnjem partijskom vodstvu Srbije. Ranković je, uz Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa, u ratu i neposredno nakon njega bio najbliži Titov suradnik. Dva je desetljeća rukovodio OZN-om/UDB-om, političkom policijom, kao organizacijski sekretar dugo je utjecao na partijsko i državno "kadrovanje". Smatralo se da će kao Srbin po nacionalnosti naslijediti Tita. Stoga za veći dio srpske komunističke elite uklanjanje Rankovića nije bilo samo uklanjanje zagovornika monolitnog jedinstva partije i države, nego je otvaralo i srpsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Ova elita je smatrala da su centralizacija i boljševizacija rješenje svih problema. Iako politički poražena, ova ideja je i dalje postojala u redovima srpske partije, a dogmatici su bili snažni i u redovima ostalih republičkih komunističkih partija.

Liberalniji komunistički vođe pojedinih republičkih partija koji su nastojali provesti gospodarske reforme i prihvaćali nužnost daljnje federalizacije Jugoslavije nisu dugo izdržali u sukobu s dogmaticima. Reformističke snage, ponajprije u partijskim krugovima, nepovezane u strategiji promjena nisu uspijevale izboriti usvajanje vlastitih shvaćanja. Također, važno je naglasiti da reformističke snage nije obilježavala ista politička orijentacija, dok su jedni više naglašavali liberalizaciju i tržišne reforme, drugi su ponajprije isticali pravo republika na veću samostalnost. Navedene su razlike definirale njihove odnose tj. nemogućnost međusobne potpore i zajedničkog nastupa. Dublji reformski procesi su napušteni, a dogodilo se jedino djelomično premještanje ovlasti središnje vlasti na republike (uključujući i decentralizaciju obrane formiranjem republičkih teritorijalnih službi) te postupna liberalizacija koja pomaže u oblikovanju civilnog društva. Pokazalo se da granicu reformi predstavlja dogma o vodstvu "subjektivnih snaga", zapravo komunističke stranke, koja se ničim nije smjela dovesti u pitanje. Stoga je tih godina i u JNA osnovana samostalna organizacija SK, koja je imala status republičke organizacije. Samoupravne reforme su prema službenoj, Kardeljevoj doktrini bile ne samo

oblik neposredne demokracije, nego i diktature proletarijata, koju je jamčio SKJ, a preko svoje partijske organizacije i vojska.

Smjena reformističkih vodstava u Jugoslaviji početkom sedamdesetih, osobito onih u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, označila je povratak starih dogmatskih kadrova, ali su unatoč tome neki zahtjevi reformista ugrađeni u novi ustav 1974., a struktura jugoslavenske federacije je dobila neke konfederativne značajke.³⁴ I u drugim je republikama bilo "čišćenja" iako u manjem opsegu, kao npr. u partijskom vrhu Makedonije, a i bosansko-hercegovačko se vodstvo također obračunalo sa svojim kadrovima u saveznom vrhu, koji su optuženi za politiku "čvrste ruke". Djelomična liberalizacija tih je godina u javnost dovela različite oblike artikulacije nacionalnih interesa (i onih koji prvi put nisu partijske provenijencije), a otvorenost režima propituju – neuspješno – i prvi pokušaji političke pluralizacije. S druge je strane komunističko vodstvo nekim liberalnim i konfederativnim rješenjima iz ustava 1974. nastojalo parirati još većim inzistiranjem na vodećoj ulozi komunističke partije i Tita, te na taj način učvrstiti komunističku diktaturu. Sve je više jačala uloga staroga partizanskog naraštaja i Jugoslavenske narodne armije. Postotak oficira u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije se udvostručio (11%).

Unatoč konačnom neuspjehu reformi, druga je polovina šezdesetih godina nesumnjivo označila početak djelomične liberalizacije jugoslavenskoga političkog sustava te omogućila i prve pokušaje nestranačkoga političkog pluralizma. Civilno se društvo polako počelo buditi. No, demokracija je još bila daleko, a to su uskoro uvidjeli oni koji su smatrali da je politički pluralizam moguć i u danim okolnostima.

2. Mihajlo Mihajlov

Zanimljiv događaj u kontekstu lijevoga intelektualnog disidentstva bio je slučaj Mihajla Mihajlova. U ljeto 1966., on je, zajedno sa skupinom intelektualaca iz Zadra, Zagreba, Ljubljane, Beograda i Novog Sada (Danijel Ivin, Franjo Zenko, Marijan Batinić, Leonid Šejka, Marija Čudina, Davor Aras, Jovan Barović, Predrag Ristić, Mladen Srbinović, Slobodan Mašić)³⁵ pokušao, smatrajući da su za to povoljne političke prilike – nakon smjenjivanja Rankovića, osnovati legalno opozicijsko glasilo. Pokušaj okupljanja utemeljitelja i registriranja lista koji se, između ostalog, namjeravao baviti kritičkim preispitivanjem zakonitog ponašanja vladajuće elite, nije uspio. Dio je sudionika bio uhićen, ali je samo Mihajlov izveden pred sud i osuđen na zatvorsku kaznu. Mihajlov je svoje kasnije političko djelovanje temeljio na idejama sovjetskog

³⁴ T. CIPEK, "Croats and Yugoslavism", 81.

³⁵ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond CK SKH, 1966., Povjerljivi spisi.

disidenta Aleksandra Sinjavskoga. Godine 1974. uhićen je ponovno i suđen zbog intervju a i napisa u stranom tisku. U zatvoru je bio do 1978., kad su ga vlasti oslobodile, zbog pragmatičnih razloga (konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji u Beogradu). Mihajlov je iste godine otišao u SAD.

3. Praxis

Značajniji od "slučaja" Mihajlov i *Naprijeda*, te znatno poznatiji primjer "disidentstva" lijevo orijentiranih intelektualaca bio je filozofski krug okupljen oko zagrebačkog časopisa *Praxis* (1964. - 1974.) u izdanju Hrvatskoga filozofskog društva i znanstvenih seminara *Korčulanska ljetna škola*. Glavni urednici *Praxisa* bili su Gajo Petrović i Rudi Supek, a članovi redakcije Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Danilo Pejović, Predrag Vranicki.³⁶ Pozicije koje je zastupao taj krug postale su poznate i izvan granica Jugoslavije i probudile žučne rasprave u drugim socijalističkim zemljama (tzv. *Praxis Discussion* u DDR, u organizaciji filozofa Helmuta Seidla). Autori *Praxisa* (koji je od 1965. imao i međunarodno izdanje) kritizirali su različite oblike staljinizma, označavajući i sam jugoslavenski model u nekim člancima kao "staljinističku destaljinizaciju". U cjelini, *Praxisov* je krug optužio komunističko vodstvo da je napustilo "izvorni komunistički projekt" u korist političkog pragmatizma, u interesu pukog očuvanja vlasti. Krug oko *Praxisa* tražio je da se "demokratski socijalizam" kao nasljeđe staljinizma odbaci i da se različitim ideološkim smjerovima u Partiji da mogućnost javnosti, tako da mladi ljudi i intelektualci mogu biti time mobilizirani. Osim rada u časopisu, neki su članovi ovog kruga organizirali peticije vlastima, većina je davala potporu intelektualcima kojima su državna tijela zabranila putovanje u inozemstvo. Partijska birokracija optužila je *Praxisov* krug da se zalaže za ukidanje radničkog samoupravljanja. Kako je časopis uživao velik ugled među lijevim intelektualcima u svijetu, birokracija države – koja ga je financirala iz svojih proračuna – nije mogla u ovom slučaju primijeniti drastična sredstva kao kod *Naprijeda* nego se ograničavala, prije konačnoga gašenja časopisa,³⁷ na povremene zabrane pojedinih brojeva – zbog kritičkih priloga o staljinizmu, ali i o nacionalizmu u Hrvatskoj. Kasnije je osam profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu (Ljubomir Tadić, Trivo Inđić, Nebojša Popov, Miladin Životić, Mihajlo Marković, Dragoljub Mićunović, Zagorka Pešić-Golubović, Svetozar Stojanović) pod političkom optužbom da "truju omladinu" i "održavaju veze

³⁶ Redakcijski savjet činili su, između ostalih, Kostas Axelos, Zygmunt Baumann, Ernst Bloch, Umberto Cerroni, Mladen Čaldarović, Vladimir Filipović, Erich Fromm, Lucien Goldman, André Gorz, Jürgen Habermas, Agnes Heller, Leszek Kolakowski, Veljko Korać, Karel Kosik, Henri Lefebvre, George Lukasz, Serge Mallet, Herbert Marcuse, Mihailo Marković, Zagorka Pešić-Golubović, Veljko Rus, Svetozar Stojanović, Abdulah Šarčević, Miladin Životić, Ljubo Tadić.

³⁷ Administrativnom zabranom ukinuti su i *Praxis* i *Korčulanska škola*.

s inozemstvom” uklonjeno s nastave i izbačeno iz Partije. U Zagrebu su zbog potpore studentskim demonstracijama “68, iz Saveza komunista izbačeni profesor Filozofskog fakulteta Gajo Petrović i profesor Fakulteta političkih nauka Mladen Čaldarović te student istog fakulteta Šime Vranić.³⁸ Oni su kasnije s još nekolicinom sudionika demonstracija od redovnog suda osuđeni i na novčane kazne. Od 1981. počeo je izlaziti *Praxis International* s ciljem njegovanja duha *Praxisa* u novim povijesnim okolnostima.

4. Godina 1968. u Hrvatskoj i Jugoslaviji

Iako je studentski pokret 1968. s jakim egalitarnim nabojem dovodio u pitanje zapadni mit o blagostanju i napretku, on nije bitno utjecao na svijest prosječnog jugoslavenskoga građanina. Pokret je, naravno, za jugoslavensku vladajuću elitu svojim zagovaranjem “čistoće revolucije” bio opasan. Učenje o “čistoći i nevinosti”, o pravim izvorima revolucije, te traženi “povratak” mladom Marxu, bilo je vrlo utjecajno među skupinama lijevo orijentiranih intelektualaca.

Studentski pokret 1968. u Jugoslaviji nije imao samo libertarijanske odrednice i tragao za “socijalizmom s ljudskim licem”. U Beogradu je on ponajprije zagovarao parole socijalne jednakosti, dok je dio studenata u Zagrebu, gdje pokret nije bio toliko snažan kao u Beogradu, iznosio i zahtjev o hrvatskoj nacionalnoj emancipaciji. Studentska pobuna koja je najžešće izbila u Beogradu, a dijelom zahvatila i Zagreb i Ljubljano, nije bila potaknuta isključivo događajima na Zapadu i u Čehoslovačkoj. Ona je imala uzroke u rastu društvene nejednakosti izazvanom jugoslavenskom privrednom reformom 1965. godine. Već je i parcijalno djelovanje tržišnih mehanizama povećalo socijalne probleme i smanjilo mogućnost obrazovanja siromašnijim slojevima. Kritika društva s pozicije neostvarenih ciljeva i ideala revolucije bila je glavna parola “šezdesetosmaša”. Na svojim zastavama oni su kritizirali dogmatsko jugoslavensko vodstvo i uzvikivali “dolje crvena buržoazija”. Intelektualnu potporu dobili su od dijela sveučilišnih profesora okupljenih oko časopisa *Praxis*.³⁹ J. B. Tito obratio se beogradskim studentima govorom na televiziji. Svojim povlađivanjem zahtjevima studenata Tito je uspio umiriti “šezdesetosmaški” pokret. Za lijevi studentski pokret on je i dalje bio karizmatička ličnost. Izrazio je razumijevanje za njihovu kritiku pogrešaka u sustavu i obećao poboljšanje uvjeta studiranja, smirujući tako atmosferu. Nakon njegova govora studenti su se razišli i revolt se završio. Nekoliko aktivista i profesora koji su podržali demonstraci-

³⁸ Svjedočenja o 1968., između ostalog i razgovor sa Šimom Vranićem, povijesne izvore iz onog vremena, vidjeti u časopisu *Gordogan*, (ur. Branko Matan), br. 2-3 (46-47), Zagreb 2004., 32.-80.

³⁹ B. JANDRIĆ, “Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome”, *Dijalog povjesničara/istoričara* 5, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2002., 401.

je bili su izbačeni iz SK i osuđeni. Promjene na sveučilištu koje je Tito obećao nisu učinjene, kao ni one u političkom sustavu.

Dok su se u Beogradu dogodili žestoki sukobi između studenata-demonstranata i policije, protesti u Zagrebu bili su relativno mirni. Trajali su od 3. do 11. lipnja i ostali ograničeni na Zagrebačko sveučilište. Najistaknutiji sudionici iz studentskih i profesorskih redova kažnjeni su unutarpartijskim disciplinskim mjerama.

Većina studenata koji su u njima sudjelovali dolazila je iz gradskog miljea, uglavnom iz obitelji nove inteligencije nastale nakon 1945., i dijelom onih koje su pripadale komunističkoj eliti. Svojom orijentacijom studenti su uglavnom bili socijalisti, otvoreni idejama ljevice sa zapada i osobito pod utjecajem skupine oko *Praxisa* te dijelom prožeti idejama studentskog pokreta u zapadnoj Europi. Temeljna pitanja koja su ih zanimala bila su pacifizam i razoružanje, borba protiv potrošačkog društva, demokratizacija političkih i društvenih institucija, osobito sveučilišta. Uz navedenu skupinu, postojala je i manja skupina, jake nacionalne orijentacije, čiji su se članovi uglavnom regrutirali od studenata iz ruralnih područja. Njihovi zahtjevi su, uglavnom, bili usredotočeni na traženje više autonomije za Hrvatsku u sklopu Jugoslavije. Studentski proglašeni bili su uglavnom načelne naravi i ograničeni na zahtjeve za "demokratizaciju našega društvenog i političkog sustava". U toj općenitosti jedva da su bili različiti od službenih proglašena SKJ. Konkretni zahtjevi za priznavanje ljudskih prava, slobode medija i sl., potpuno su izostali.

Studentski vođa "šezdesetosmaških" događaja u Beogradu, Vladimir Mijanović ("Vlada Revolucija"), osuđen je 1970. na dvogodišnji zatvor, studenti Pavluško Imširović, Jelka Kljajić, Milan Nikolić i Danilo Udovički suđeni su 1972. zbog "neprijateljske propagande" i pokušaja osnivanja "revolucionarne radničke partije" te javno proskribirani kao trockisti.⁴⁰

Dio lijevih disidenata sudjelovao je u organizaciji peticionaškog pokreta 1977., uoči konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji u Beogradu, za vraćanje putnih isprava te za oslobađanje kažnjenih književnika. Kritike vlasti, uglavnom s ljevičarskih pozicija, mogu se sedamdesetih godina povremeno naći u studentskim glasilima, osobito u Beogradu: *Student*, *Susreti*, *Vidici*. Ljevičarski disidenti Beograda nastavili su svoju aktivnost ilegalno u sklopu Otvorenog odnosno Kućnog univerziteta utemeljenog 1976. Organizatori su bili Vladimir Mijanović, Lazar Stojanović i Ilija Moljković. Okupljali su širi krug uglavnom mladih osoba, profesora te dugogodišnjeg disidenta M. Đilasa. Godine 1984. vlast je prekinula njihov rad, uhitivši tridesetak sudionika. Suđeno im je 1984., u procesu "beogradskoj šestorici", za navodnu namjeru "protuustavne promjene poretka", ali je proces zbog vanjskih, ali i unutar-njih pritisaka javnosti propao. Osuđeno je dvoje sudionika.

⁴⁰ Jelka KLJAJIĆ IMŠIROVIĆ, "Disidenti i zatvor", *Republika* (Beograd), br. 196, 1998., http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/196/196_14.HTM.

Protiv Zorana Đinđića (nakon pada režima S. Miloševića, srbijanskog premijera ubijenog 2003. u atentatu) podignuta je 1974. optužnica da je kao pripadnik studentske skupine pokušao osnovati studentsko-radničku organizaciju. Vladajuća je elita ovu skupinu okvalificirala maoističkom. Osuđeni su na kazne od po godinu dana zatvora, ali su pošteđeni služenja zbog međunarodnog pritiska. Možda je Đinđić tipičan primjer šezdesetosmaša koji se u traženju promjena najprije okrenuo anarhizmu, koji je smatrao humanom varijantom libertarijanskog socijalizma, a građanski je liberalizam odbacivao. Kasnije, nakon propasti komunističkih diktatura, postaje uvjereni liberal koji nastoji modernizirati svoju zemlju.

U Jugoslaviji je 1968. bila i godina nemira na Kosovu. Studenti albanske nacionalnosti su uz uobičajene revolucionarne parole postavili i nacionalne zahtjeve, tražili su veću samostalnost Kosova. Postupno se oblikovao kosovsko-albanski nacionalni pokret s reformskim i radikalno-nacionalističkim krilom. Albanski je nacionalizam izazivao srpski i obrnuto, stvaralo se klupko etno-nacionalizama. Nacionalno se pitanje pojavilo u različitim oblicima i u drugim republikama Jugoslavije. I dok su Čehoslovačku okupirale postrojbe Varšavskog ugovora, te time pokazala da je jedini socijalizam, diktatorski "realsocijalizam", u Jugoslaviji se sve više zaoštravalo nacionalno pitanje koje je utjecalo i na strukturu disidenata i opozicije.

VI. Sedamdesete godine u Hrvatskoj i Jugoslaviji

1. Masovni pokret u Hrvatskoj

Od sredine šezdesetih u Hrvatskoj su se počele manifestirati tendencije k obnovi nacionalne tradicije razvijajući se sljedećih godina u širok nacionalni pokret. U području kulture tražilo se pravo upotrebe nacionalnih imena i simbola kao i tolerantniji pristup hrvatskoj emigraciji. Godine 1967., najvažnije kulturne institucije i društva objavile su *Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskoga književnog jezika* u kojoj se tražilo pravo na imenovanje hrvatskog jezika i napuštanje službenog imena "srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog" jezika te zahtijevalo formalno razlikovanje "hrvatskog" i "srpskog" književnog jezika. Vodstvo SKH nije osporavalo legitimnost tih zahtjeva, ali je kritiziralo *Deklaraciju* zbog političkih procjena u njoj. Naime, iz tadašnjeg poimanja pozicije vodeće, komunističke partije, bilo je nedopustivo da itko drugi osim nje odnosno njezina vrha, preuzima ovlast izricanja političkih ocjena. Dodatno je to smatrano otežavajućim što su među potpisnicima mnogi bili članovi Saveza komunista. Također, CK SKH je ocjenjivao da nije pogodno vrijeme objavljivanja *Deklaracije*.⁴¹ Kako je u to vrijeme u SKJ prevladalo reformističko krilo,

⁴¹ T. CIPEK, "The Croats and Yugoslavism", 80.

u raspravi su bili različiti prijedlozi, uključujući, uz druge reformističke ideje, i prijedloge za privredne reforme kao i reorganizaciju federalne strukture države. Napori reformista na saveznoj razini podudarali su se s nekim interesima reformističkog vodstva SKH, kojemu je ova nacionalno-kulturna inicijativa neočekivano došla "odozdo". Hrvatsko je vodstvo posebno bilo zainteresirano za političku decentralizaciju, nacionalno pravo raspolaganja deviznim sredstvima, kao i za reformu izbornog sustava. Iako je vodstvo SKH isprva sebe predstavljalo kao reformističko u društveno-političkom smislu riječi, kasnije se koncentriralo isključivo na dugoročno poboljšanje pozicije Hrvatske u sklopu Jugoslavije. Još je uvijek otvoreno pitanje do kojeg stupnja je ovo partijsko vodstvo zaista bilo zainteresirano za značajne promjene sustava tj. u kojem opsegu je bilo zainteresirano za dublju demokratizaciju.⁴²

Uz ovu relativno umjerenu kritiku iz redova SKH, i druge društvene snage postale su aktivne: studentska organizacija, kulturno društvo Matica hrvatska, Društvo književnika Hrvatske te mediji (*Vjesnik u srijedu*, *Telegram*, Radio Zagreb i dr.)⁴³ Ovaj pokret "odozdo" također je pridonio skoroj diferencijaciji u vodstvu SKH. Njegovo "progresivno" (Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Pero Pirker) krilo podržavalo je nacionalni pokret. "Konzervativno" krilo, s druge strane, smatralo je da je pokret "odozdo", a s njime i "progresivno" krilo u SKH, otišlo daleko izvan prvih ciljeva i to u stupnju koji nije bio dopustiv. Zahtjevi društvenih skupina bili su zapravo dalekosežniji nego ciljevi partijskog vodstva i oni nisu mogli biti ostvareni u sklopu granica postojećeg sustava jer je većina sudionika, čija su politička stajališta inače bila prilično difuzna, zahtijevala veću samostalnost za Hrvatsku u Jugoslaviji. Podržavajući ove zahtjeve, u to je vrijeme u Matici hrvatskoj bio djelatatan i Franjo Tuđman, već tada poznat kao disident. Svojim stajalištem, prema kojemu je i Hrvatska, po uzoru na Ukrajinu (koja je iako članica SSSR-a bila zastupljena u Organizaciji ujedinjenih nacija) trebala postati članicom OUN-a, pozornost je na sebe skrenuo Hrvoje Šošić.

U namjeri da održi pod kontrolom raznorodne društvene snage, "progresivno" krilo vodstva SKH, nakon nekog vremena, stavilo se na čelo pokreta. U tom smislu ono je bilo prvo komunističko vodstvo u poratnom razdoblju koje je moglo računati na legitimaciju širih segmenata stanovništva. Kako nije uspjelo izolirati "ekstremiste", ono je svoju ulogu vodstva moglo zadržati jedino radikalizacijom vlastitih zahtjeva. Sukob sa saveznim vodstvom postao je tako neizbježan. Izvršena je i partijska čistka u SKH: iz partijske je evidencije 1972. izbrisano 25.051 osoba, ali se broj članova, zbog kampanje prije-

⁴² Više: Wolfgang HÖPKEN, "Krisenursachen und Krisenverläufe: Die Kroatische Krise 1970/71", *Zeitgeschichte Osteuropas als Methoden- und Forschungsproblem*, (Ed. B. Bontwetsch), Vol. 13., Berlin 1984., 27.-46.

⁴³ Ludwig STEINDORE, "Der Kroatische Frühling. Eine soziale Bewegung in einer sozialistischen Gesellschaft", *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, (ed. J. Elvert), Stuttgart 1997., 197.-210.

ma novih, osobito mladih osoba, nije smanjio: 1971. bilo je 214.614, a 1973. - 210.339 članova.⁴⁴

Rezultati nacionalnog pokreta bili su ambivalentni. S jedne strane, reformističko vodstvo SKH bilo je smijenjeno naredbama “odozgo” i zamijenjeno kadrovima lojalnijima SKJ, pokret je ugušen, a velik broj studentskih aktivista (Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak i dr.) i članova “Maticе” (Vlado Gotovac, Marko Veselica, Šime Đodan, Jozo Ivičević, Hrvoje Šošić, Franjo Tuđman i dr.) je osuđen i zatvorski kažnjen.⁴⁵ Studentska je organizacija ukinuta tj. pripojena jedinstvenoj omladinskoj organizaciji, Savezu socijalističke omladine. Zabranjen je rad društva Matica hrvatska, kao i njezina glasila *Hrvatski tjednik*, a ukinuti su, ili im je smijenjeno uredništvo, i časopisi *Hrvatski gospodarski glasnik*, *Kolo*, *Kritika*, *Tlo* (*Hrvatski književni list* ukinut je još 1969.). U tom smislu, završetak nacionalnog pokreta može se interpretirati kao poraz. S druge strane, politički procesi vodili su reformi jugoslavenskog ustava, zahvaljujući kojemu je Hrvatska, kao i druge republike, mogla tražiti značajno povećanje samostalnosti i u tom pogledu ciljevi nacionalnog pokreta bili su dijelom ostvareni.

Vlasti su 1972., u sklopu opće čistke, okvalificirale “nacionalističkim” i događaje u “Prosvjeti” (kulturnom društvu Srba u Hrvatskoj) te je zabranjen njezin rad i ukinuto glasilo društva.

Nakon hrvatske krize 1972., intenzitet disidentske i opozicijske aktivnosti sljedećih je godina u inozemstvu porastao, a u zemlji opao, zbog represije režima. Nastupilo je doba “hrvatske šutnje”, koja je potrajala do sredine osamdesetih. U političkim krugovima “opozicionim” se smatralo Društvo književnika Hrvatske. Povremeni “ekscesi”, odnosno kritički napisi, većinom s “lijevih” pozicija, događali su se u studentskom i omladinskom tisku, listovima *Studentski list* i *Polet*.

Zbog potpisivanja peticije za amnestiju političkih zatvorenika 1980. je uhićen “najmlađi jugoslavenski disident”, zagrebački student Dobroslav Paraga. Godine 1981. je zbog intervjua stranim novinama osuđen F. Tuđman, za “neprijateljsku propagandu”. Iste je godine zbog intervjua liberalnom tjedniku *Der Spiegel* pod naslovom “Hrvatsko pitanje – smrtonosna bolest Jugoslavije” na kaznu od 11 godina zatvora osuđen Marko Veselica.

⁴⁴ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 656.

⁴⁵ Historiografska istraživanja “hrvatske krize” još su u početku. Statistika o žrtvama represije dolazi ili iz službenih krugova ili iz sjećanja sudionika - i jako se razlikuje. Procjene o broju članova SKH koji su podvrgnuti unutarpartijskoj istrazi kreću se od 50.000 do 100.000. Tako Miko TRIPALO, u knjizi *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990., 189., govori o 50.000, a S. DABČEVIĆ-KUČAR, u *1971 - Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997., 996., navodi broj od 70.000. Službeni izvori iz 1972. govore da je 741 osoba isključena iz SKH i da su poduzete kažnjive mjere protiv 69 izvanstranačkih osoba. TRIPALO, *n. dj.*, 189., procjenjuje da je bilo zatvoreno oko 2.000 osoba.

Sredinom osamdesetih u čitavoj se Jugoslaviji, u publicistici i historiografiji pokrenula rasprava o nizu pitanja koja su dotad, zbog političkih razloga, bila prešućivana. Otvoreno je pitanje žrtava u Drugome svjetskom ratu i “ulozi” pojedinih jugoslavenskih naroda u njemu. Slične su teme prevladavale i u beletristici. Zajedničko im je obilježje bila pojava nacionalne isključivosti, dotad nezabilježena u široj javnosti. Osobito su se isticali radovi nekih srpskih književnika iz Beograda. U tom kontekstu, 1984. Komisija CK SKH za idejni rad i informiranje objavila je dosje “neprihvatljivih poruka” u kulturi i stvaralaštvu, imenujući 186 autora, većinom iz Slovenije i Srbije. Među beogradskim intelektualcima nazvana je “Bijelom knjigom” odnosno “manifestom neostalinizma”.⁴⁶

2. Druge jugoslavenske republike

Jugoslavenske republike međusobno su bile vrlo različite: od najzapadnije Slovenije koja je bila ekonomski najrazvijenija do iznimno slabo razvijenog Kosova. Prema statističkim podacima iz 1971. godine u Sloveniji je nepismeno bilo svega 1,2% stanovnika, a na Kosovu 31,5%. Velike su razlike bile i u drugim područjima života, npr. 1977. godine u Sloveniji se 14,9% stanovništva bavilo poljoprivredom, u Hrvatskoj 24,8%, u Bosni i Hercegovini 31,6%, u Srbiji 37,3% u Makedoniji 33,5% itd. Različita ekonomska, društvena i nacionalna struktura pojedinih republika odrazila se i na različitu strukturu opozicije i disidenata. Stoga smo ih prikazali po republikama.

SLOVENIJA: Pojačani politički problemi, 1968. i 1971., utjecali su na zaoštreniji politički diskurs prema onima koji su drukčije mislili.⁴⁷ Početkom sedamdesetih smijenjen je dio reformistički orijentiranoga partijskog vodstva, na čelu s premijerom Stanom Kavčičem. Sedamdesetih su zabranjivane novine, časopisi i knjige koje su kritički progovarale o prošlosti i suvremenosti slovenskog, odnosno jugoslavenskog socijalizma. Najviše su, “zbog širenja lažnih vijesti” ili “neprijateljske propagande”, osobito 1971. i 1973., zabranjivana studentska glasila *Tribuna*, *Katedra* i *Mladina* te vjerska glasila, a na udaru je bio i Radio študent. Zbog sličnih razloga, slovenski je politički establishment u razdoblju 1970. - 1980. zabranio najviše naslova za cijelo poratno doba: 740 naslova stranih novina i časopisa, uglavnom izdanja slovenske emigracije. Od stranih novina osobito su često zabranjivani *Die Welt*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i *Der Spiegel*.⁴⁸

⁴⁶ D. BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita (1980 - 1985)*, Zagreb 1986., 204.

⁴⁷ Marijan HORVAT, “Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945 - 1990,” *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945 - 1990*. (dalje: *Temna stran meseca*), (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 127.

⁴⁸ Isto, 136.

U ovom je razdoblju vladajuća elita zabranila i neke kulturno-umjetničke časopise imputirajući im “malograđanstvo”, “anarholiberalizam”, “nedostatak klasnog pristupa” i sl., pri čemu je oštrica bila usmjerena na tradicionalno jaku katoličku inteligenciju.⁴⁹ *Prostor in čas* (1969. - 1974.), književna revija u kojoj su bili okupljeni marksistički i katolički intelektualci, uključujući Edvarda Kocbeka, zabranjena je zbog “neoklerikalizma” i “antisocijalističkih” tendencija. “Protusocijalističkim” je često ocjenjivano i književničko udruženje. Godine 1981. osnovana je *Nova revija* koja će u kasnijim godinama imati važan utjecaj na oblikovanje slovenskoga nacionalnog programa. Oko časopisa se razvila zanimljiva situacija. Iako su ga financirale institucije sustava, stalno je bio predmet kritike. Bilo je očito da časopis ima potporu dijela službenih struktura. Intelektualke i intelektualci okupljeni oko *Nove revije* postali su jezgro demokratske opozicije DEMOS koja je pobijedila na prvim slobodnim izborima u Sloveniji.

Najpoznatiji slovenski književnici/disidenti, Kocbek (od pedesetih u inozemstvu) i Vitomil Zupan (osuđen 1948. na 18 godina zatvora) objavili su i u ovom razdoblju djela koja su izazvala političke napade ili zabrane. Sudski procesi održani su 1976. protiv književnika Viktora Blažiča i suca Franca Miklavčiča, pod optužbom “širenja neprijateljske propagande”. Osuđen je i novinar Drago Jančar za posjedovanje “zabranjenih” knjiga.

U Sloveniji je civilno društvo bilo razvijeno, a protest i zahtjevi prema vlastima bili su usmjereni na uvođenje civilnog služenja vojnog roka, na ukidanje članka 133. Krivičnog zakona, tzv. verbalnog delikta (koji je kažnjavao opozicijske ideje i mišljenje) i na jačanje slovenske autonomije.

BOSNA I HERCEGOVINA: Nacionalno sastavljena od Srba, Muslimana (danas Bošnjaka) i Hrvata, bila je među najnerazvijenijim republikama u Jugoslaviji, ali se i brzo modernizirala. Osobito je to bilo primjetno u muslimanskog stanovništva koje je izlazilo iz tradicionalnog društva. Industrijalizacija i urbanizacija pridonijele su boljem životu te je u Muslimana bio jak osjećaj pripadništva Jugoslaviji, izražen i visokim postotkom osoba koje su se izjašnjavale kao etnički “Jugoslaveni”. Partijsko-državno vodstvo republike konstituiralo se na nacionalnom ključu, a politička formula o “bratstvu i jedinstvu” ovdje je potpuno ritualizirana. U političkom životu Jugoslavije uvijek se smatralo da republička vodstva BiH pripadaju među “najdogmatskija” i pojave disidentstva i opozicije bile su rijetke. U neposredno poratnom razdoblju, 1946., suđeno je grupi “Mladi muslimani”. Među njima je bio i prvi predsjednik BiH 1990., Alija Izetbegović, tada osuđen na tri godine zatvora. On je sredinom sedamdesetih napisao esej “Islam između istoka i zapada” – osnovu “Islamskoj deklaraciji” koja će 1983. biti temelj optužbe u “Sarajevskom procesu” protiv skupine islamskih intelektualaca BiH, kada je Izetbegović osuđen na 14 godina (odslužio pet godina zatvora).

⁴⁹ Aleksandar ZORN, “Črna stran meseca”, *Temna stran meseca*, 267.

SRBIJA: Liberalno partijsko vodstvo SK Srbije iz političkog je života uklonjeno 1972. godine. Marko Nikezić, Latinka Perović i Mirko Tepavac bili su vođe pokreta koji se zalagao za modernizaciju srbijanske privrede, države i društva. Postoje podaci o 60.000 smijenjenih s političkih, državnih i menadžerskih funkcija.⁵⁰ Nakon toga je "opozicijska" aktivnost bila primjetna u Udruženju književnika Srbije, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU) i u pojedinačnim istupima intelektualaca. Ove su udruge pod parolom demokratizacije propagirale recentralizaciju Jugoslavije i rušenje ustava 1974. godine. Iz njihovih redova dolaze teze o eksploataciji Srbije i podređenosti Srba. Nacionalistička teorija urote protiv "svoga srpskog" došla je na poslijetku do izražaja u "Memorandumu SANU" koji je pružio legitimitet agresivnoj velikosrpskoj politici S. Miloševića.

Mihailo Đurić, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, osuđen je 1972. zbog "zlonamjernog i neistinitog prikazivanja društveno-političkih prilika u zemlji" i "širenja nacionalne mržnje i netrpeljivosti". Državne su strukture Đurićeve istupe okvalificirale "srpskim nacionalizmom". Peticija za njegovo pomilovanje dovela je do partijskog kažnjavanja ili udaljavanja iz nastave osmero profesora Pravnog fakulteta u Beogradu (Vojislav Koštunica, Andrija Gams, Kosta Čavoški i dr.). Književnik Dobrica Ćosić, nakon rata funkcionar partijskog Agitpropa, a od devedesetih i političar, povremeno je od 1968. kritizirao režim, ali nije bio kažnjavao za razliku od manje utjecajnih osoba. Osamdesetih godina sudjelovao je u pokretu peticija što mu je u inozemnim krugovima priskrbilo status "disidenta", iako su češće ocjene da je povremeno bio "poludisident". Godine 1974. suđeno je za "neprijateljsku propagandu" - zbog kritike režima, književniku Dragoljubu Ignjatoviću.

Godine 1982. Udruženje književnika osnovalo je Odbor za zaštitu umjetničkih sloboda, kao odgovor na političko suđenje pjesniku Gojku Đogu, za zbirku kojom je ismijavao Tita. Odbor je pod parolom zaštite slobodne javnosti - zapravo "između redova" propagirao teze srpskog nacionalizma, kojemu je Tito bio neprihvatljiv zato što je Hrvat. Među ove teze pripadala je i ona o "zavjeri Kominterne i Vatikana" protiv Srba i srpstva. Ponovno se etnički nacionalizam pokazao najsnažnijom strujom u sklopu opozicije. Slično je bilo i u srpskoj pokrajini Kosovo.

KOSOVO: Najnerazvijeniji dio Jugoslavije, bilo je autonomna pokrajina Srbije, s velikim ovlastima po Ustavu iz 1974. Krajem šezdesetih poboljšana je položaj albanskog stanovništva nakon političkog pada Rankovića. Nacionalno je sveučilište otvoreno u Prištini 1968., i na njemu će se stvarati nova kosovska inteligencija, ali nezaposlena, kao i velik broj albanskog stanovništva u demografskoj ekspanziji. Tih su godina Albanci na Kosovu doživjeli nacionalni kulturni procvat, dobivši pravo na službenu upotrebu svog jezika i simbo-

⁵⁰ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 664.

la, a u ekspanziji su bile i veze s Albanijom. Studentske su demonstracije 1968. na Kosovu istaknule samo jedan, nacionalni cilj: "Kosovo republika". Godine 1981. demonstracije, s istim ciljem, bile su masovne i uhićeno je više od 2.000 osoba, većinom studenata i profesora, osuđeno je 250 osoba. Kosovski disident marksističke orijentacije Adem Demaci u zatvoru je proveo najdulje od svih jugoslavenskih disidenata i opozicionara, 28 godina, i to zbog formiranja tajnih organizacija ("Revolucionarni pokret za ujedinjenje Albanaca") kojima je bio cilj odcjepljenje Kosova od Srbije i Jugoslavije i pripajanje Albaniji. Njegovi poznavaoци kažu da je "u zatvor ušao kao rigidni marksističko-lenjinstički ljevičar, a izašao kao politički liberal".⁵¹

VOJVODINA: Druga pokrajina u sastavu Srbije, sedamdesetih je godina doživjela čistku dijela svoga, liberalističkog vodstva. U Vojvodini je živjelo nacionalno mješovito stanovništvo (dominiraju Srbi, Mađari i Hrvati, ali ima i Rusina, Ukrajinaca itd.). Relativni gospodarski prosperitet i snažan regionalni identitet u Vojvodini je oblikovao osjećaj solidarnosti između pripadnika različitih etničkih skupina, utemeljen na iskustvima iz svakidašnjeg života i zajedničkim interesima stanovnika regije. Opozicijska stajališta bila su vrlo rijetka i dolazila su iz redova studenata i nastavnika sveučilišta u Novom Sadu.

MAKEDONIJA: U Jugoslaviji je doživjela nacionalnu emancipaciju, priznavanjem nacionalnog statusa i osnivanjem vlastite države, a samostalnost Makedonske pravoslavne crkve 1967. samo je pridonijela nacionalnoj samosvijesti. U Makedoniji nije bilo političkih disidenata i opozicionara do sedamdesetih, kada je iz partijskog i državnog vodstva uklonjeno nekoliko reformski orijentiranih kadrova (Krstec Crvenkovski, Slavko Milosavljević).

CRNA GORA: Najmanja jugoslavenska republika, poznata po brojnom vojničkom, državnom i diplomatskom kadru u saveznim institucijama, nije imala burnih previranja u unutarnjem političkom životu. Disidentstvo i politička opozicija (osim Đilasa, podrijetlom Crnogorca), bili su joj nepoznati. Za nju je karakteristična samo pojava brojnih pristaša Rezolucije Informbiroa 1948., i obnova istih aktivnosti sedamdesetih godina. Vlado Dapčević, najpoznatiji "ibeovac", u jugoslavenskim zatvorima je proveo ukupno 21 godinu. Godine 1975. bio je otet u Rumunjskoj i u Jugoslaviji osuđen na dugogodišnju kaznu, što je bilo u vezi s Barskim kongresom 1974. (Bio je u zatvoru do 1988., kad je protjeran iz Jugoslavije.) Osim njega, osuđene su još 32 osobe, sudionice Kongresa.

⁵¹ Adem DEMACI, "Albancima su život sa Srbima nije nikakva smetnja", *Noćni razgovori*, 15. juni/lipanj, 2003., Radio Slobodna Evropa, <http://www.danas.org/programi/magazin/nocni/2003/06/2003061> Demaci je prvi put uhićen 1958., drugi put 1963., zatim 1976. godine.

VII. *Civilno društvo i protest u Hrvatskoj i Jugoslaviji*

1. *Crkve*

1.1. *Rimokatolička crkva*

Službena historiografija komunističkog razdoblja jednostrano je naglašavala "bliskost" RKC i ustaškog režima, generalizirala zločine pojedinih svećenika te isticala aktivnu i stalnu suprotstavljenost Crkve komunističkom poretku. Nasuprot tome, radovi nastali nakon 1990. naglasak stavljaju isključivo na trpljenje RKC pod komunističkim režimom,⁵² pri čemu osobitu pažnju posvećuju slučaju zagrebačkog nadbiskupa, kardinala Alojzija Stepinca, kao figure koja simbolizira stanje u Crkvi u Hrvatskoj nakon 1945. Ovi radovi inzistiraju da je Stepinac bio protivnik ustaškog režima i borio se protiv njega u granicama svojih mogućnosti te da je mnogo učinio na spašavanju života brojnih Židova, izlažući se time velikoj opasnosti, kao i svoju poziciju, i svoj život. Nakon ulaska komunista u Zagreb, nova je vlast u lipnju 1945. pokazala namjeru da s RKC i Stepincem nađe, barem javno i u prvo vrijeme, *modus vivendi*. U razgovorima J. B. Tita i Vladimira Bakarića, predsjednika Vlade Hrvatske i nadbiskupa Stepinca, prva je strana zatražila da se RKC u Hrvatskoj "odmakne" od Vatikana i postane "nacionalna" crkva. I Stepinac i Vatikan odbili su taj zahtjev. Iako je sljedećih mjeseci Crkva iskazala jasan ideološki i politički otpor komunističkom režimu u "poslanicama" vjernicima i svećenstvu, te interpelacijama novim vlastima u kojima se protestiralo protiv "komunističkog materijalizma", uvođenja građanskog braka i ukidanja obveznoga religijskog obrazovanja, vlast nije odmah reagirala javnim progonom. Prvo je, nizom zakona Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije ograničena edukativna i javna, a ukinuta karitativna uloga Crkve. Spomenutim zakonima oduzet je i značajan dio imovine RKC. Javna opća kampanja protiv RKC započela je, zbog taktičkih razloga, tek nakon saveznih parlamentarnih izbora u studenome 1945. kada se nova vlast učvrstila.⁵³ Preuzevši potpuno vlast preko Narodne fronte (jedinoga javnog oblika političkog djelovanja), koja je pobijedila na izborima, komunisti su objavili da su konstituiranjem legalnih tijela, ispunili obveze preuzete u sklopu napora za međunarodno priznanje. Zatim je u novinama započela intenzivna kampanja u kojoj je Crkva optuživana za kolaboraciju s režimom NDH i navodnu poslijeratnu urotu sa skupinama koje su imale namjeru oboriti novu vlast. Suđenje A. Stepincu i nekolicini svećenika 1946. bilo je zenit te kampanje. Prema crkvenim izvorima, u vrijeme preuzimanja vlasti i neposredno nakon kraja rata, 243 svećenika su ubi-

⁵² Jure KRIŠTO, *Katolička crkva u totalitarizmu*, Zagreb 1997.

⁵³ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. - 1952.*, sv. 1., 1945. -1948., Zagreb 2005., 128.

jena, 89 ih je nestalo u nejasnim okolnostima, a čak 169 ih je bilo u zatvorima samo u 1945.⁵⁴

Odnosi države i ove crkve ostali su puni međusobnog nepovjerenja i zategnutosti još dugi niz godina. Prvi hrvatski ustav iz 1947. formalno je jamčio slobodu vjere i savjesti, ali je konkretna provedba ovih načela bila ostavljena arbitrarnom tumačenju pojedinih vladinih tijela. Prvi jugoslavenski zakon o pravima vjerskih zajednica, koji je konačno dao izvjesni okvir za odnose države i crkvi, usvojen je 1953. godine. Komisija za vjerske zajednice (u kojoj su bili predstavnici svih crkvi u Hrvatskoj), uspostavljena pri vladi NRH još 1945., imala je tek simboličnu ulogu i aktivnost. S namjerom ostvarivanja utjecaja na politiku Crkve, vlada je 1953. inicirala osnivanje udruženja katoličkih svećenika. Inicijativa je dočekana sa snažnim otporom u sklopu crkvenog vodstva. U razdoblju od 1953. do 1966., zbog članstva u ovom udruženju, 15 svećenika je suspendirano.⁵⁵

U razdoblju od 1945. do 1952. neobvezna je vjerska poduka u državnim školama bila dopuštena, ali je bila sustavno otežavana različitim ideološkim kampanjama i administrativnim smetnjama. Godine 1952. zagrebački Teološki fakultet isključen je iz Sveučilišta i više nije bilo niti jedne vjerske institucije u sklopu sustava državnog školstva. Tzv. poslanice i tjednik *Gore srca* ostali su jedini mediji kojima je RKC kritizirala novi poredak. Katoličko izdavaštvo pedesetih kontrolirano je ne samo restriktivnom zakonodavnom politikom nego i posredno, državnom kontrolom distribucije tiskarskog papira. Početkom šezdesetih Jugoslavija i Vatikan započeli su pregovore o obnovi diplomatskih odnosa, prekinutih 1952., koji su završili 1966. potpisivanjem protokola o međusobnim odnosima te razmjenom diplomatskih predstavnika 1970. U tom kontekstu, odnosi su postupno poboljšani, a osobito je tome pridonio duh Drugoga vatikanskog koncila (1962.-1965.). Posjet Tita Vatikanu početkom sedamdesetih svjedočio je o dobrim odnosima Vatikana i Jugoslavije, ali slika na vanjskopolitičkoj razini nije bila u suglasju sa stvarnim, veoma napetim odnosima između jugoslavenskih vlasti i RKC-a na unutarnjem političkom planu, iako je državna represija prema RKC s obzirom na prijašnje razdoblje popustila.

Sredinom šezdesetih, odnosi države i crkve imali su oblik međusobne tolerancije, tih je godina država dopustila ponovno javno održavanje crkvenih/vjerskih priredbi. U Katoličkoj crkvi sukob modernizatora i tradicionalista se produbio, pri čemu je vlast ipak bolje surađivala s tradicionalistima, bojeći se aktivizma i sposobnosti modernizatora. Ublažavanje stajališta Crkve prema režimu imalo je, uz prednosti, i svoju cijenu. U političkim događajima sljede-

⁵⁴ N. KISIĆ KOLANOVIĆ, "Problem legitimiteta", 485.

⁵⁵ Slično je udruženje bilo osnovano 1947. za svećenike SPC-a. Nakon početnog odbijanja, njezino je vodstvo popustilo, pa je 1966., od ukupno 171 svećenika SPC-a u Hrvatskoj, udruženju pripadalo 157.

ćih godina RKC je, uglavnom, ostao po strani. Ona se nije aktivno angažirala u nacionalnom pokretu sedamdesetih, niti je značajnije protestirala zbog suđenja raznim aktivistima u vrijeme hrvatske krize.⁵⁶ U sjećanjima, kasnije objavljenima, vodeće ličnosti nacionalnog pokreta ipak navode da je crkveno vodstvo simpatiziralo u to vrijeme s reformističkim vodstvom SKH.⁵⁷

1.2. Srpska pravoslavna crkva

Za vlast uvijek manje problematični odnosi s drugim vjerskim zajednicama pa i Srpskom pravoslavnom crkvom u ovom razdoblju su stabilni, uz pojedinačne ekscesne situacije. Također, vodstvo SPC-a bilo je nezadovoljno uspostavom autokefalnosti Makedonske pravoslavne crkve 1967., koje je poticala državna vlast.⁵⁸

1.3. Islamska vjerska zajednica

Veći dio islamskoga vjerskog vrha pokazivao je sklonost suradnji s vlastima i osjećaj pripadništva Jugoslaviji,⁵⁹ osobito nakon što je muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine dobilo pravo etničkog statusa pri državnom popisu stanovništva 1971. (potvrđeno i Ustavom 1974.).

U sedamdesetim godinama odnosi države i vlasti su i dalje uglavnom stabilni uz stalnu borbu crkvi s vlastima oko neodobravanja izgradnje novih crkvenih objekata i povrata objekata nacionaliziranih nakon Drugoga svjetskog rata. Donošenjem zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica krajem sedamdesetih, jugoslavenska je vlast nastojala, na višoj razini i osobito prema inozemstvu, stvoriti dojam o dobrim odnosima s vjerskim zajednicama, osobito Katoličkom crkvom, ali u običnom životu građani - vjernici bili su još uvijek ograničeni u socijalnom napredovanju.

2. Kultura

2.1. Film i kazalište

Krajem šezdesetih u jugoslavenskoj kinematografiji pojavio se "crni val", čiji su istaknuti predstavnici bili srbijanski redatelji Želimir Žilnik i Dušan Makavejev. Tih su godina nastali i filmovi Puriše Đorđevića (Srbija) i Krste Papića (Hrvatska) koji su kritički govorili o ratnim i poratnim temama, osobito o 1948. - filmovi "Podne" i "Lisice" te o procesu kolektivizacije sela – slovenski film "Crveno klasje" (1970.) Živojina Pavlovića. Bilo je nekoliko zabrana: dra-

⁵⁶ Ante ČUVALO, *The Croatian National Movement 1966 - 1972*, New York 1990., 156.

⁵⁷ S. DABČEVIĆ KUČAR, "Hrvatsko proljeće - 25 godina kasnije", 25. *obljetnica boljševičkog udara i sjećanje na Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1997., 44.; Dragutin HARAMIJA, "Ustavne promjene, pravni sustav, aktivnosti Izvršnog vijeća Sabora", na ist. mj., 78.

⁵⁸ Više: Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945 - 1970.*, I - II, Beograd 2002.

⁵⁹ Xavier BOUGAREL, "Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea", *Yugoslavism*, 107.

matizacija djela Dragoslava Mihailovića o Informbirou (*Kad su cvetale tikve*) u beogradskom kazalištu, zabranjena je 1969., kao i Žilnikov film *Rani radovi*. Početkom sedamdesetih zabranjeno je prikazivanje Makavejevljeva filma *WR: misterij organizma* i *Plastičnog Isusa* Lazara Stojanovića, koji je zbog filma dva puta osuđivan i u zatvoru proveo tri godine. Većina filmova je s libertarijanskih i lijevo-liberalnih pozicija te pozicija "izvorne revolucije" kritizirala boljševizam i staljinističku politiku. Krajem šezdesetih počele su se afirmirati i posebne nacionalne kinematografije, a u časopisu *Filmska kultura* o tomu se povela polemična rasprava. Pokazalo se da su se rasprave između unitarista i federalista pojavile i među filmskim kritičarima. U gotovo svim republikama kinematografija je osamdesetih godina igrala značajnu ulogu u delegitimiranju komunističkog režima. Njezin kritički žalac sigurno je utjecao na javnost, a smijeh u kinodvoranama pokazivao je da strah od režima nestaje.

2.2. Književnost i publicistika

Knjiga *Tren* srpskog književnika Antonija Isakovića (1977.) o Informbirou je bila napadana, ali nije zabranjena. I početkom osamdesetih, u beletristici je sadržajno prevladavala "golootočka tema", pri čemu su se realizmom i kritičnosti isticali slovenski autori Branko Hofman u knjizi *Noć do jutra* (1981.) i Igor Torkar *Umiranje na rate* (1984.). Česti su bili i kritički napisi o J. B. Titu u publicističkoj literaturi te proboj napisa koji su s nacionalno/nacionalističkih pozicija govorili o ratnom i poratnom razdoblju. U publicistici i historiografiji tada se otvara rasprava/polemika o pitanju žrtava te o "ulozi" pojedinih jugoslavenskih naroda u Drugome svjetskom ratu. Neki srpski autori poput Veselina Đuretića i Milana Bulajića čitav hrvatski narod su optuživali za genocid.

2.3. Pop/rock glazba

Ovaj tip glazbe u Jugoslaviji je doživio boom sedamdesetih godina: prvo su u Beogradu i Sarajevu, a zatim u Zagrebu i Ljubljani nastale brojne skupine. Najpopularniji su u to vrijeme: *Bijelo dugme*, *Indeksi* (Sarajevo), *Riblja čorba*, *Idoli* (Beograd), *Azra*, *Parni valjak* (Zagreb), *Leb i sol* (Skoplje), *Buldožer* (Ljubljana) te kasnije *Pankrti* (Ljubljana) i *Prljavo kazalište* (Zagreb). Uglavnom se nisu bavile političkim temama, a rijetke, koji jesu, povremeno su bile predmet napada vlasti: beogradska *Riblja čorba* i ljubljanski *Pankrti*. Slovenska underground skupina *Laibach*, koja je bila vrlo popularna i na Zapadu, zbog kontroverzne ikonografije i sadržaja bila je često predmet kritike i pokušaja zabrana. Članovi skupine (istodobno članovi umjetničkog pokreta "Neue slowenische Kunst") koketirali su s nacističkim simbolima, a svoj su pokret nazvali njemačkim jezikom. Svojim nastupom su i u lijevo orijentiranih liberalnih intelektualaca sklonih alternativnoj sceni izazivali odbijanje i nelagodu.

No, u zemlji u kojoj je većina stanovništva još živjela na selu, a velik dio gradskog stanovništva je tek došao sa sela, postavlja se pitanje stvarnog utjecaja rock glazbe. Ona je sa svojim idejama solidarnosti, ljudske emancipacije zapravo bila prihvaćana samo u manjeg dijela mlade urbane populacije. Socijalistička Jugoslavija je bila relativno otvorena prema rock kulturi Zapada: na njezinim su pozornicama nastupale svjetski poznate rock skupine *The Rolling Stones*, *Deep Purple* itd. Nesumnjivo je da je rock glazba Zapada pridonijela delegitamaciji poretka u Jugoslaviji, ali ne u mjeri u kakvoj je to bilo na istoku Europe. Jednostavno zato što nije smatrana toliko subverzivnom, a ona to po svom utjecaju nije ni bila.

3. Novi socijalni pokreti

Krajem sedamdesetih pojavili su se, utemeljeni na zapadnim modelima, subkulturni pokreti mladih (punkeri, darkeri) kao i prve feminističke skupine te skupine za zaštitu okoliša. Dok je jugoslavenska vlast promatrala dotad djelatnost sličnih skupina na Zapadu sa simpatijama – zbog njihove kritike kapitalizma – na takve skupine u vlastitoj zemlji gledala je sa sumnjom. Te su skupine u javnosti često dočekivane s podsmjehom pa i izrugivanjem (npr. feministkinje). Tijekom osamdesetih postajale su sve brojnije, ali nisu nikada došle u veći sukob s vlastima.

Protunuklearne inicijative – koje se u Jugoslaviji u malom broju počinju javljati krajem sedamdesetih, vezale su svoje djelovanje uz svjetski protunuklearni pokret, ali su bile i protiv izgradnje prve jugoslavenske nuklearne elektrane Krško u Sloveniji te plana izgradnje većeg broja takvih elektrana diljem zemlje. Osobito aktivna kampanja je vođena protiv plana izgradnje nuklearne elektrane na otoku Viru, na Jadranu.

Skupine za zaštitu okoliša oblikuju svoje prve javne nastupe uz izgradnju rafinerije Omišalj na otoku Krku, koja je bila dio sustava naftovoda prema Srednjoj Europi. Krajem osamdesetih, iz skupinama za zaštitu okoliša, izrasla je Stranka zelenih koja se natjecala na prvim slobodnim parlamentarnim izborima 1990., ali nije prešla potrebnu izbornu granicu od 5%.

Feministički pokret u organiziranom vidu zaživljuje u Hrvatskoj osnivanjem feminističke organizacije “Žena i društvo” koja je utemeljena 1979. Ona je djelovala kao sekcija Sociološkog društva Hrvatske, što znači u sklopu postojećih institucija sustava. Unatoč tome, organizacija je izazivala politički zazor svojim akcijama i to ne samo npr. javnom potporom lezbijstvu, nego i analitičkim ispitivanjem položaja žena u socijalizmu. Najpoznatije aktivistice tog doba u Hrvatskoj bile su Lydia Sklevicky, Vesna Pusić, Slavenka Drakulić, Rada Iveković i Vesna Kesić.

VIII. Zaključak

U poratnom je razdoblju komunistička vlast neutralizirala većinu svojih političkih oponenta koji su dijelom fizički uklonjeni, a dijelom eliminirani iz javnog života. Sljedećih godina režim je učvrstio svoju vlast uz pomoć klijentelističkih odnosa i "socijalnog pakta" koji je širokim slojevima poboljšao život i dao socijalnu sigurnost u zamjenu za gubitak političke slobode, integrirajući ih tako u sustav. Svaki društveni sloj imao je svoj sustav "privilegija". Radnici su imali, neovisno o tome jesu li članovi komunističke stranke ili ne, "privilegij" sigurnog zaposlenja, plaćene godišnje odmomore i objekte za rekreaciju u vlasništvu njihovih poduzeća. Krvni/rodbinski odnosi i lokalne/zavičajne veze igrali su iznimno važnu ulogu. U nekim poduzećima, svi su zaposleni dolazili iz jednog (udaljenog) mjesta. Tehnička inteligencija bila je u sličnoj situaciji kao i radništvo. Seljaci su živjeli izvan ovog sustava, tj. nisu uživali iste društvene i političke privilegije kao radništvo, ali režim je i njima dao nagradu za lojalnost zaštitom od natjecanja sa stranim proizvodima, visokim uvoznim carinama za poljoprivredne proizvode. Kritička stajališta dolazila su iz krugova manjeg dijela društveno-humanističke inteligencije. Glavnu ulogu artikulacije nezadovoljstva slabije obrazovanih slojeva stanovništva preuzele su različite vjerske institucije od kojih se svojim opozicijskim stajalištima isticala Rimokatolička crkva. U poratnom su razdoblju klijentelizam i "socijalni pakt" činili glavne temelje stabilnosti i u drugim zemljama državnog socijalizma. Nasuprot većini drugih istočnoeuropskih država, sustav u Jugoslaviji ponudio je određeni pluralizam, više otvorenosti prema Zapadu i više prostora za djelovanje tržišta. Osobito od kraja šezdesetih godina, jugoslavenski je model samoupravnog socijalizma davao više mogućnosti izražavanja različitih mišljenja od real-socijalističkih poredaka u zemljama Varšavskog ugovora. Uvjeti za opoziciju i protest bili su u tom smislu puno lakši. Unatoč povoljnijim prilikama za opoziciju efekti političkog nezadovoljstva bili su razmjerno slabi. Sustav ih je amortizirao dajući ograničenu mogućnost javnog izražavanja i dopuštajući nezadovoljnicima da napuste zemlju. Vidljivo je da i u socijalističkoj Jugoslaviji funkcioniraju osnove teorije društvenih pokreta i teorije krize. Dok je sustav bio totalitaran, disidenti i opozicija nisu imali nikakvu šansu. Pokazalo se da se spremnost na pobunu povećavala s porastom očekivanja stanovništva, koji su željeli živjeti bolje. "Apetiti" su nesumnjivo porasli otvaranjem prema Zapadu te zahvaljujući ekonomskim i političkim reformama iz druge polovice šezdesetih godina. Zbog nemogućnosti zadovoljavanja naraslih ekonomskih i socijalnih potreba razvio se osjećaj relativne prikraćenosti koji je, osim u većem dijelu studentskog pokreta "68., imao nacionalno obilježje. Većina disidenata i opozicionara artikulirala je osjećaj nacionalne prikraćenosti. Nacionalna emancipacija i demokracija pojavili su se kao dva lica jedne te iste medalje. Diktaturu u dvije najrazvijenije bivše jugoslavenske republike: Sloveniji i Hrvatskoj, srušile su stranke ili koalicija strana-

ka koje su igrale ulogu nacionalnih pokreta. U Srbiji se stara komunistička politička garda uspjela dulje održati upravo zato što su Miloševićevi komunisti, kasnije preimenovani u socijaliste, svojoj vladavini osigurali nacionalističku velikosrpsku "legitimaciju" te su pokrenuli rat protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Inicijative iz civilnog društva i nevladine udruge tek su se nakon uvođenja višestranačja te zahvaljujući konsolidaciji demokracije u Sloveniji i Hrvatskoj izborile za ulogu legitimnih i važnih čimbenika demokratske politike i društva. U ostalim državama nastalim nakon raspada SFRJ one još uvijek traže svoje mjesto u političkom sustavu, a politički poredak još nema obilježja konsolidiranih demokracija.

Izbor iz literature:

- AKMADŽA, Miroslav, "Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkvenodržavni odnosi od 1945. do 1966. godine. Primjer Zagrebačke nadbiskupije", *Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb 2003.

- BANAC, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.

- BILANDŽIĆ, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980 - 1985)*, Zagreb 1986.

- BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

- BIJELIĆ, Borislav, "Omladinsko-studentska glasila kao mediji artikulacije ideja studentskog pokreta u Jugoslaviji 1968. godine", *Časopis za suvremnu povijest /dalje: ČSP/ (Zagreb)*, 20/1988., br. 3, 107.-119.

- BONACCI SKENDEROVIĆ, Dunja, "Radio Slobodna Europa o sukobima jugoslavenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972. - 1975.)", *Dijalog povjesničara/istoričara* 8, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2004., 279.-297.

- BOUGAREL, Xavier, "Bosnian Muslims and Yugoslav Idea", *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1919 - 1992*, (ed. by Dejan Djokić), London 2003., 100.-114.

- CIPEK, Tihomir, "Istraživački alati. Njemačka historiografija o Hrvatskom proljeću", *Dijalog povjesničara/istoričara* 7, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2003., 435.-451.

- CIPEK, Tihomir, "The Croats and Yugoslavism", *Yugoslavism. Histories of the Failed Idea 1918 -1992*, (ed. by Dejan Djokić), London 2003., 71.-83.

- CIPEK, Tihomir, "Stoljeće diktatura u Hrvatskoj", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 283.-305.

- *Comparative Perspective on Social Movements*, (ed. by Dough McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald), Cambridge 1996.

- ČUVALO, Ante, *The Croatian National Movement 1966 – 1972*, New York 1990.
- DABČEVIĆ KUČAR, Savka, *71- hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997.
- DANILOVIĆ, Rajko, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 - 1991*, Beograd 2002.
- “Dosje verbalni delikt“, *Nedjeljne informativne novine* (NIN), 27. VII. 1986.
- DRAGOVIĆ SOSO, Jasna, “Intellectuals and the Collapse of Yugoslavia: the End of the Yugoslav Writers’ Union”, *Yugoslavism. Histories of the Failed Idea 1918 - 1992.*, (ed. by Dejan Djokić), London 2003., 268.-285.
- DUDA, Igor, “I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnog vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih”, *ČSP*, 34/2002, br. 3, 659.-678.
- DUKOVSKI, Darko, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice 1943. – 1955*, Pula 2001.
- ĐUKIĆ, Slavoljub, *Slom srpskih liberala*, Beograd 1990.
- FERDINAND, Peter, *Communist Regimes in Comparative Perspective*, London 1991.
- GABRIČ, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953 - 1962*, Ljubljana 1995.
- GABRIČ, Aleš, “Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostranskem sistemu”, *Slovenija 1848 - 1998: iskanje lastne poti*, (ur. Stane Granda, Barbara Šatej), Maribor 1998., 158.-167.
- GOATI, Vladimir, *Politička anatomija jugoslavenskog društva*, Zagreb 1989.
- *Gordogan* (Zagreb, 2004.), (ur. Branko Matan), tematski broj posvećen 1968., br. 2-3 (46-47), 20.-80.
- HABERL, Othmar Nikola, “Parteiorganisation und nationale Frage in Jugoslawien”, *Philosophische und soziologische Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts an der Freien Universität Berlin*, Vol. 13, Berlin 1976.
- HÖPKEN, Wolfgang, “Krisenursachen und Krisenverläufe: Die Kroatische Krise 1970/71“, *Zeitgeschichte Osteuropas als Methoden - und Forschungsproblem*, (ed. B. Bontwetsch), Vol. 13., Berlin 1984., 27.-46.
- HORVAT, Marijan, “Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945 -1990.”, *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945 - 1990.*, (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 126.-139.
- HUDELIST, Drago, *Tuđman: biografija*, Zagreb 2004.

- IRVINE, Jill A., "Introduction. State-Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992.", *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992*, (eds.: Melissa K. Bokovoy et al), New York 1997., 1.-24.
- JANDRIĆ, Berislav, "Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca na Golom otoku 1949 - 1952.", *ČSP*, 25/1993., br. 2-3, 183.-202.
- JANDRIĆ, Berislav, "Djelatnost sljedbenika rezolucije Informbiroa u Hrvatskoj 1948 - 1953.", *ČSP*, 26/1994., br. 2, 317.-336.
- JANDRIĆ, Berislav, "Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome", *Dijalog povjesničara/istoričara* 5, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2002., 391.-407.
- JANDRIĆ, Berislav, "Uloga Matice hrvatske u događajima 1971. godine", *Dijalog povjesničara/istoričara* 7, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2003., 415.-431.
- JANDRIĆ, Berislav, "Oblici oporbenog djelovanja i sklopu komunističkog sustava (djelovanje hrvatske političke emigracije)", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 389.-412.
- JAREB, Mario, "Hrvatska politička emigracija 1928 - 1990.", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 307.-336.
- JOKIĆ, Momčilo, *Tajni dosije Josip Broz*, Arandelovac 2004.
- KLEIN, George, "The Role of Ethnic Politics in the Czechoslovak Crisis of 1968 and the Yugoslav Crisis of 1971", *Studies in Comparative Communism*, Vol. 8, br. 4, 1975., 339.-369.
- *Kleines Lexikon der Politik*, (ed. NOHLEN, Dieter), München 2001.
- KLJAJIĆ IMŠIROVIĆ, Jelka, "Disidenti i zatvor", *Republika* (Beograd), br. 196, 1998., http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/98/196/196_14.HTM
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, "Problem legitimiteta političkog sustava u Hrvatskoj nakon 1945.", *ČSP*, 24/1992., br. 3, 177.-196.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, "Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj 1945 - 1948.", *ČSP*, 25/1993., br. 1, 1.-23.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, *Andrija Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb 1996.
- KRIŠTO, Jure, *Katolička crkva u totalitarizmu*, Zagreb 1997.
- KRŽIŠNIK BUKIĆ, Vera, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo-Ljubljana 1993.
- KUŠAN, Jakša, *Bitka za novu Hrvatsku*, Rijeka 2000.
- LILLY, Carol S., "From Propaganda to Pornography: Party, Society and Culture in Postwar Yugoslavia", *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945 - 1992.*, (eds.: M. Bokovoy et al), London 1997., 139.-162.

- LINZ, J. Juan, "Autoritäre Regime", *Lexikon der Politik*, (ed. by Dieter Nohlen), München 2001., 26.-29.
- MARKOVIĆ, Dragan-KRŽAVAC, Savo, *Liberalizam od Đilasa do danas*, Beograd 1978.
- MARKOVIĆ, Predrag J., "Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina 20. veka: između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma", *Dijalog povjesničara/istoričara* 7, (ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2003., 393.-412.
- MATICKA, Marijan, "Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. - 1953.)", *Spomenica Ljube Bobana 1933. - 1994.*, Zagreb 1996., 365.-374.
- MATICKA, Marijan, "Opskrba stanovništva u Hrvatskoj od 1945. do 1953. godine", *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., 387.-401.
- MATICKA, Marijan, "Hrvatska iskustva s parlamentarizmom u 20. stoljeću", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 177.-179.
- MATICKA, Marijan, "Hrvatski prosinački događaji 1971. i svjetska javnost: primjer pariškog *Le Monde*", *ČSP*, 38/2006., br. 3, 1121.-1130.
- MIHAJLOV, Mihajlo, "Disidentstvo - stvarnost i legende", *Republika* (Beograd), br. 181, 1998., http://www.yuurope.com/zines/republika/arhiva/98/181/181_19.HTM
- MIHAJLOV, Mihajlo, "Stepenovanje stradanja. Odgovor Zagorki Golubović i drugima", *Republika*, br. 187, 1998., http://www.yuurope.com/zines/republika/arhiva/98/187/187/_17.HTM
- NEUBERT, Erhart, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949 - 1989*, Berlin 1997.
- POPOV, Nebojša, *Contra fatum. Slučaj skupine profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1968 - 1988.*, Beograd 1989.
- PUSIĆ, Vesna, "Korijeni hrvatskog političkog identiteta", *Erasmus*, br. 15., 1996., 3.-8.
- RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska seljačka stranka 1941 - 1950*, Zagreb 1996.
- RADELIĆ, Zdenko, *Božidar Magovac: S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Zagreb 1999.
- RADELIĆ, Zdenko, *Križari: Gerila u Hrvatskoj 1945 - 1950*, Zagreb 2002.
- RADELIĆ, Zdenko, "Hrvatska: komunisti i oporba nakon rata 1945.", *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 413.-456.
- RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991., od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.
- RADIĆ, Radmila, *Država i verske zajednice 1945 - 1970.*, I - II, Beograd 2002.

- RAMET, Sabrina, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963 – 1982*, Bloomington 1984.
- RAMET, Sabrina, *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the War for Kosovo*, Boulder Colo. 2002.
- SCHÖPFLIN, George, *Politics in Eastern Europe 1945 – 1992*, Oxford UK & Cambridge USA 1993.
- SPEHNJAK, Katarina, “Socijalistički savez i demokracija - ‘jedan ili više kandidata’? Analiza izbora za Sabor i Saveznu skupštinu 1953. godine”, *ČSP*, 22/1990., br. 3, 99.-119.
- SPEHNJAK, Katarina, “Seljački otpor politici obveznog otkupa u Hrvatskoj 1949. godine”, *ČSP*, 27/1995., br. 2, 209.-232.
- SPEHNJAK, Katarina, “Brionski plenum’ - odjeci IV. sjednice CKSKJ iz srpnja 1966. u hrvatskoj političkoj javnosti”, *ČSP*, 31/1999., br. 3, 463.-489.
- SPEHNJAK, Katarina, “Većeslav Holjevac u političkim događajima u Hrvatskoj 1967. godine”, *ČSP*, 32/2000., br. 3, 567.-594.
- STEINDORFF, Ludwig, “Der Kroatische Frühling. Eine soziale Bewegung in einer sozialistischen Gesellschaft”, *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, (hg. Jürgen Elvert), Stuttgart 1997., 197.-210.
- ŠUTE, Ivica, “1971. kao uvod u 1991.”, *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2004., 457.-469.
- VIDOVIĆ, Mirko, *Sakrivena strana mjeseca: zapisi o Titovim tamnicama*, München-Barcelona 1977.
- VIŠNJIĆ, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945 - 1950*, Zagreb 2003.
- TRIPALO, Miko, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990.
- TUĐMAN, Franjo, *Petrinjska 18: Zatvorski dnevnik iz 1972.*, Zagreb 2003.
- *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. - 1952.*, sv. 1., 1945.-1948., sv. 2., 1949.-1952., (prir. Branislava Vojnović), Zagreb 2005. i 2006.
- ZORN, Aleksandar, *Črna stran meseca. Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945 - 1990*, (ur. Drago Jančar), Ljubljana 1998., 261.-276.
- ZUBAK, Marko, “The Croatian Spring: Interpreting the Communist Heritage in Post-Communist Croatia”, *East Central Europe/L’Europe du Centre Est, Eine wissenschaftliche Zeitschrift*, Budapest 2005., vol. 32, no 1-2, 191.-226.

SUMMARY

DISSIDENTS, OPPOSITION AND RESISTANCE – CROATIA AND YUGOSLAVIA, 1945-1990

The analytical framework for this discussion of the opposition, dissidents, and activities of opponents of the communist regime in Yugoslavia is derived from the typologies of the historian and political theorist Erhart Neubert. Following the Second World War, the regime used repressive measures to prevent the functioning of older political parties and it liquidated all forms of violent resistance to the regime by the early 1950s, by which time the first dissident circles appeared within the ruling communist party. The relative economic liberation and political decentralization that took place in the following years created, however limited, a greater sphere for the public activity of politicians and the humanist intelligentsia. This development reached its limit in the 1970s, when party purges removed liberals and nationalists and brought older cadres back to the fore.

The system of social privileges that the regime developed tended toward the integration of key social strata. Civil society began to develop only as the collapse of the system of social privileges was immanent. The role of representative of the interests of the politically dissatisfied classes, who were also less educated, was played throughout the period by the religious institutions. The framework of activity of the opposition and dissident circles varied among the individual Yugoslav republics, and it is clear that this activity as a whole differed from that of the countries of the "Eastern Bloc." On the territory of Yugoslavia as a whole, it was in scope, due to its relative openness to the west, more or less focussed on the articulation of national aims. As far as opposition and dissidence in Croatia is concerned, the national question was at the core of its conflict with the regime, while liberal-democratic values, civil and human rights (unlike the case of Czechoslovakia or Hungary for example) were of secondary importance.

Key words: Yugoslavia, Croatia, Dissidents, Communist System